

Edicija: Pod lupom

ŠEKI RADONČIĆ

KOBNA SLOBODA

Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore

FOND ZA HUMANITARNO PRAVO

Žrtvama deportacija i njihovim porodicama

Nakon pokolja uvijek ostanu grobovi, sjećanja i riječi. Otprilike svakih pola vijeka, koliko protekne između dva krvoprolića na Balkanu, dolaze novi, još okrutniji ratnici, koji snagom stare mržnje i novog oružja kosti prethodnih žrtava pokriju svježim humkama. Grobove prekrije trava, sjećanja na zločine i zločince vremenom izblijede, heroji se ionako brzo zaborave; ostaju samo zapisane riječi.

Autor

IZIGRANO POVJERENJE

S proljeća 1992. godine, bježeći od strahota rata, veliki broj izbjeglica iz Bosne i Hercegovine potražio je spas u susjednoj Crnoj Gori. Prognani i uplašeni ljudi smjestili su se kod svojih rođaka, kod prijatelja, ili kod plemenitih neznanaca. Neki su se sklonili u odmarališta bosanskih firmi na crnogorskom primorju, imućniji u svoje stanove i vikendice. To je bila greška: protivno crnogorskoj tradiciji i etici, ili bar onom što se vjerovalo da crnogorska etika jeste, protivno Ustavu, zakonu i svim međunarodnim konvencijama, crnogorski policajci su uhapsili više od stotinu bosansko-hercegovačkih izbjeglica i svezanih ruku ih isporučili dželatima Radovana Karadžića. Većina je ubijena, baš kao i dvije tročlane porodice, Klapuh i Avdagić, izbjegle iz Foče, koje su Karadžićevi specijalci ubili u Crnoj Gori.

Lov na izbjeglice trajao je danima i odvijao se na gotovo čitavom prostoru Crne Gore. Nesrećni ljudi hapšeni su duž crnogorskog primorja od Ulcinja do Herceg Novog, i u unutrašnjosti od Podgorice do Pljevalja. Izbjegli Bošnjaci hapšeni su pod optužbom da su ekstremisti, ratni zločinci i kriminalci, a izbjegli Srbi da su dezerteri i izdajnici.

Po svojoj organizovanosti, selektivnosti i mržnji, hajka na Bošnjake sličila je nacističkom lovu na Jevreje. Punoljetni muškarci hapšeni su samo zbog svog imena, mjesta rođenja ili mjesta izdavanja lične karte. Racije su sprovedene po ulicama i trgovima, kućama i vikendicama, kafanama i hotelskim sobama... Pod optužbom da su ratni zločinci, crnogorska policija je hapsila i deportovala ugledne bosanskohercegovačke privrednike, bivše gradonačelnike, politikologe, inženjere, kolege policajce, šumare, mlade vojnike, oficire... Čak i žene. Pored izbjeglica odvođeni su i Bošnjaci koji su godinama radili i živjeli na crnogorskom primorju ili su se tu zatekli na službenom putu, kao i crnogorski državljani sa prebivalištem u BiH.

Izbjeglice iz BiH prijavljivali su komšije, nečasni pojedinci iz Crvenog krsta, domicilni sijači mržnje kojima se nije sviđao bosanski akcenat. Posebno su bili revnosni provokatori iz Bosne, tzv. „psi tragači“, koji su se, izigravajući izbjeglice, ubacivali u izbjeglička naselja samo sa jednim ciljem: da crnogorskoj policiji prokažu ljude koje treba uhapsiti.

U hvatanju izbjeglica utrkivali su se crnogorska javna i tajna policija, parapolicija Radovana Karadžića, vojna policija, rezervisti. Bez sudskog naloga, usred mrkle noći, ili u cik zore, pred uspaničenim majkama odvođeni su sinovi; djeca su zapomagala za očevima, žene za muževima, sestre za braćom. Predstavnike vlasti, u obavljanju ove važne patriotske misije, nisu mogli spriječiti ovi vapaji, baš kao ni molbe čestitih domaćina da im iz kuća ne odvede rođake i prijatelje. Ostrašćeni puk sokolio je policiju: „Tu su Turci, vodite ih, vodite ih...”

Atmosferi linča posebno su doprinosili novinari državnih medija. Uz to, srpski intelektualci su bili zaduženi da svojim intervjuima, člancima i publikacijama u Crnoj Gori šire i jačaju mržnju prema Muslimanima i Hrvatima. Prednjačili su sljedbenici profesora Novaka Kilibarde, lidera Narodne stranke. Držeći se Kilibardinog više puta javno izrečenog gesla da je „Gorski vijenac“ zvanični program ove ultrašovinističke stranke, klikitali su Njegoševe stihove: „Kako smrde ove poturice“, „Trijebimo gubu iz torine“, „Udri vraga, ne ostav' mu traga“, „Da čistimo zemlju od nekrsti“, „Zaudara zemlja Muhamedom“... Iz sve snage pojali su i novokomponovane stihove: „Ko je drugi/ ja sam prvi/ da pijemo turske krvi“, „Volimo te, Slobodane, jer ti mrziš muslimane“, „Ala smrdi ova turkovina“...

Stanje kolektivnog raspoloženja pokazivala je i režimska „Pobjeda“, koja je odražavala stav crnogorskog državnog vrha. U rubrici „Iz časa u čas“, ove novine, početkom juna 1992. godine, objavljuju tekst „Mobilnost za mir“¹:

– U proteklim danima radnici CB Herceg Novi „češljajući“ spiskove izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i teren, otkrili su 48 ekstremista muslimanske nacionalnosti, koji su privremeno utočište ispred zaslužene kazne našli na ovom području. Brojka je danas možda i veća, jer podaci ove vrste, zahvaljujući neprestanoj akciji milicije, zastarijevaju iz sata u sat... U Igalu je nedavno lišen slobode i poznati vođa „Zelenih beretki“ Avdo Štedimlija. Nakon „obrade“ u Centru bezbjednosti, izručen je vlastima Srpske Republike Bosne i Hercegovine. Isto je postupljeno i sa pedeset ostalih lica koja su se ogriješila o zakon krvaveći ruke ili na neki drugi na-

¹ „Pobjeda“, 8. jun 1992. godine, tekst: „Mobilnost za mir“, autor Miljenko Vico.

čin. Radnici Centra su na zahtjev vlasti SAO Hercegovine otkrili i stotinak Srba iz te regije, starosti od 18 do 60 godina, sposobnih da brane svoje ognjište i izručili ih preko državne granice... – bilježi „Pobjeda“.

Prilikom hapšenja, revnosni crnogorski policajci često nisu dozvoljavali izbjeglicama ni da se obuku. Odvođeni su u pidžamama, šortsevima, papučama... i polugoli držani u hladnim podrumima i ćelijama. U trenutku hapšenja, posebno tokom pritvora, mnogi od izbjeglica su maltretirani. Pobješnjeli isljednici tukli su svezane Bošnjake, bacali ih niz stepeništa, držali im nož ispod grla. Policija je uhapšenim ljudima otimala novac, nakit i automobile. I desetak godina kasnije neki od automobila oduzeti deportovanim izbjeglicama nalazili su se u voznom parku MUP-a Crne Gore.

Ali dirigovana mržnja nije sasvim potisnula plemenitost:

– Molim vas, samo da mu isplatim dnevnicu, ostaću mu dužan – molio je policajce jedan Peraštanin dok su sa temelja njegove kuće odvodili uhapšenog Bošnjaka koji je tog dana kod njega radio za skromnu dnevnicu. Nije htio čovjek da mu se kućni temelj uprlja ovim dugovanjem.

To je priča o dvije Crne Gore, stara priča o borbi dobra i zla: dok je zvanična Crna Gora hapsila i deportovala izbjeglice, ona druga, koju su činili nezavisni novinari i malobrojna demokratska opozicija na čelu sa liberalima i socijaldemokratima, suprotstavljala se velikom zločinu koji je crnogorska vlast izvela po nalogu paljanskih vlasti, a u ime velike Srbije.

Punih trinaest godina istražujući ovu tragediju, razgovarao sam sa žrtvama, svjedocima hapšenja, policajcima koji su učestvovali u tim akcijama, ucvijeljenim roditeljima, suprugama, sestrama, djecom. Posjećavao sam ih po kućama, izbjegličkim naseljima, kancelarijama. Često su na razne načine dolazili do mene, kako bi mi ispričali svoju muku. Ova knjiga bilježi njihove sudbine.

Težina ovog zločina ponukala me da, pored pisanja ove knjige, iniciram i ohrabrim porodice nastradalih ljudi da pravdu potraže sudskim putem i to pred pravosudnim organima Crne Gore.

Podsjetiću: iako je prošlo šest decenija od poraza fašizma, demokratska Njemačka ne umanjuje odgovornost za ono što se dogodilo u nacističkom periodu njemačke istorije. Naprotiv: u Berlinu je na centralnom trgu izgrađen veliki muzej posvećen holokaustu, upravo pokraj institucija koje simbolizuju veličinu i moć njemačkog naroda.

U Herceg Novom, odakle je, nakon dobro isplanirane akcije hapšenja, većina izbjeglica deportovana u smrt, trebalo bi podići bar skromni spomenik žrtvama tog zločina. Kad Crna Gora to uradi – moći će se govoriti o crnogorskoj posramljenosti i početku kakve-takve katarze.

Šeki RADONČIĆ

Sarajevo, april 2005.

TREBA NOĆAS DA PRIVEDETE SVE MUSLIMANE!

Sabirni centar za sve bosanske izbjeglice uhvaćene širom Crne Gore nalazio se u Herceg Novom. Slobodan Pejović je u to vrijeme radio kao samostalni inspektor za krvne delikte u Centru bezbjednosti Herceg Novi. Mršav čovjek, suvonjava i blijeda lica, sa nesumnjivim žaljenjem svjedoči o tim dramatičnim danima.

Progovorio je, kaže, odmah nakon te akcije „zbog svoje savjesti, zbog svoje dece, zbog tih mrtvih i nevinih bosanskih Muslimana, pobijenih tamo i ovamo, zbog njihove dece siročadi rasutih po bijelom svijetu, zbog crnogorskog obraza“.

– Sjećam se dobro – svjedoči Pejović – tog sunčanog majskog dana 1992. godine. Pred kraj radnog vremena rečeno mi je da uveče, u osam sati, dođem na dogovor kod zamjenika načelnika Centra bezbjednosti Herceg Novi Damjana Turkovića. U zakazano vrijeme ušao sam kod njega u kancelariju. Tamo je bio sa još dvojicom mojih kolega inspektora. Sjedio je za stolom. Ispred sebe je držao papir. Kaže: „Evo, dobili smo depešu od ministra policije Pavla Bulatovića. Treba noćas da privedete sve Muslimane.“

Pitam ga ko su ti ljudi, šta su uradili, i zašto ih hapsimo? On veli: „Evo, brato, (to mu je bila uzrečica), ministar Bulatović jasno piše da moramo uhapsiti i privesti u CB Herceg Novi sve Muslimane stare između 18 i 60 godina, i da ih moramo isporučiti organima Srpske Republike.“ Ponovo ga pitam: „Ali zašto, šta su ti ljudi učinili?“ On odgovara: „Puni su muslimanski zatvori Srba u Bosni i Hercegovini. I muslimanske izbjeglice treba privesti i predati miliciji Radovana Karadžića, da bi izvršili razmjenu.“

„Kako da ih pronađemo, kada ne znamo đe su ti ljudi?“ ponovo pitam. „Nemoj da brineš. Njihove kuće su tačno locirane“, kaže Turković i daje mi spisak. Objasnjava mi da sam ja vođa grupe i da sa mnom idu dvojica milicionera i još jedna osoba. „Imamo li što napismeno, kakav nalog za hapšenje?“, ponovo priupitah. „Ne, ne, samo idite u akciju, dovedite ih i predajte dežurnoj službi. Njihova imena ti napiši na obični papir i ostavi mi ga na sto“, reče.

Pejović je ušao u dežurnu službu i pozvao milicionere da pođu u akciju.

– Bio je tu i neki tip u maskirnom odijelu, glibavom kao da je tog trenutka iz rova izišao, kojeg sam tada prvi i posljednji put vidio. Sjednemo u kola, službeni folksvagen, i pođemo u Meljine. Stigosmo ispred dvospratne kuće, preko puta samačkog hotela „Prvoborac“. Iz susjednih kuća nagru tridesetoro ljudi, žena i dece. Jedan od njih u šorcju, sav znoj, dere se: „Tu su Turci, tu su Turci. Vodite ih, vodite ih“... Smučilo mi se. Počeo sam da ih tjeram. U početku se začudiše što tako reagujem, a potom se udaljiše gledajući iz daljine šta se dešava.

Policijci su ušli u kuću. Pakao je počeo.

– Poče plač dece, vriska žena, haos. Na sredini dnevnog boravka sjedi čovjek, težak više od 120 kila, go do pojasa, sa velikim ožiljkom na grudima. Starija žena ga od znoja čisti peškirom. Pitam ga šta mu je, a on kaže da je operisan od srca i da mu je ugrađen bajpas. Pitam ga ima li kakvu medicinsku dokumentaciju. Pošto je potvrdno odgovorio, rekoh mu da je uzme i da pođe sa nama. Onaj u maskirnoj uniformi, bez ičijeg pitanja i odobrenja, počeo da pretražuje kuću. Viđelo se da je dobro obučen. Nađe čovjeka skrivenog ispod kreveta, kojem su noge malo virile. Naredi mu da izađe. Drugog pronade skrivenog na balkonu. Tražio je još...

Smučilo mi se – nastavlja Pejović. – Rekoh mu: „Dosta je, sada idemo! Nas je trojica i njih je trojica, više ne može ni da stane u kola!“ Poslušao me. Ušli smo u kola i došli u Centar bezbjednosti. Rekao sam kolegi Mihajloviću da odvede onog bolesnog čovjeka u Dom zdravlja, da procijene može li takva osoba biti zadržana u pritvoru i da li može putovati. Onaj dvojici izbjeglica uzeo sam lične podatke i zapisao ih na nekom parčetu papira, kako mi je i rečeno. Imali su oko trideset godina. Ne sjećam se njihovih imena.

Pejović je potom izašao iz kancelarije i pošao do dežurne službe.

– Tu smo uhapšene trebali da predamo. Pitao sam kolege gdje su drugi privedeni. Pokazaše prema restoranu. Tamo sam vidio dvije grupe ljudi. U jednom ćošku Srbi, u drugom Muslimani. Srbi nas mijani, a Muslima-

ni, kao da su predosjećali nesreću, tužni, utučeni. Ova scena, kao i one dječje suze i plač žena učinili su me nespokojnim i nesrećnim. Odlučio sam da onu dvojicu krijući pustim kroz sporedni ulaz zgrade. Našao sam i onog bolesnog. Ljekar je naveo da zbog narušenog zdravlja ne može da bude zadržan. Pustio sam i njega. O njima više ništa ne znam.

Za razliku od kolege Slobodana Pejovića, Damjan Turković, zamjenik Centra bezbjednosti Herceg Novi, nije imao moralnih problema: hvalio je policijske radnje na osnivačkoj skupštini Udruženja boraca rata 1991/92. u tom gradu.

„Ima upada stranaca koji, navodno, ne znaju gdje je granica, a i ljudi sa krvavim rukama koji misle da su se ovdje sklonili. Njih efikasno kupimo i vraćamo u mjesta iz kojih su stigli da im tamo sude ili ih nagrade. U Herceg Novom nema mjesta ubicama i ratnim zločincima. U ovoj sredini biće prihvaćeno svako dijete i porodica, a vojniku slijedi povratak kući, puška u ruke i da brani svoje ognjište“, bilježi podgorička „Pobjeda“².

Turković je već sljedećeg dana, u intervjuu lokalnoj radio-stanici Herceg Novi, koji je kasnije prenio opozicioni „Liberal“³, još konkretniji:

– Mi u Centru bezbjednosti Herceg Novi preduzimamo sve mjere i radnje kako bismo spriječili da sva lica, koja su po bilo kom osnovu došla u sukob sa zakonom i okrvavila ruke, kako se kaže, ne mogu naći utočište na području Boke. Mi smo zasad priveli četrdeset jednog Muslimana, a imamo ovlašćenja da, po naredbi Srpske Republike, sva lica koja borave na području CB Herceg Novi, starosti od 18 do 60 godina, privedemo i predamo u sabirni centar u BiH. Takvih lica priveli smo 92, za posljednja tri dana.

– Šta je sa Avdom Štedimlijom, o kojem je i štampa pisala, koji je bio u Herceg Novom – pitao je novinar.

² „Pobjeda“, 30. maj 1992. godine, tekst: „Boka je sigurna“, autor M.V.

³ „Liberal“, 27. jun 1994. godine.

TURKOVIĆ: Od strane radnika Centra bezbjednosti Avdo Štedimlija je kontrolisan, bio je privođen u prostorije Centra bezbjednosti i zadržan tri dana, dok nije izvršena provjera za isto lice, a kada smo utvrdili preko Centra iz Foče da se radi o ekstremisti, istoga smo predali. Izvršena je zamjena za njega i nalazi se na području BiH.

– Kroz grad je krenula stravična priča o jednom diverzantskom pokušaju. Vi ste to juče demantovali. Da li ipak postoji mogućnost da neko napravi tako nešto u Herceg Novom?

TURKOVIĆ: U ovoj teškoj situaciji mi se trudimo da se tako nešto u Herceg Novom ne napravi, jer policija, iako s malim brojem radnika, danonoćno je na poslu... Ovo što je narod bio uznemiren, istina je da je jedan ekstremista iz redova Muslimana, koji je bio priveden u Centar bezbjednosti Herceg Novi, utekao sa sprata, odnosno skočio kroz prozor. Međutim, i mi smo skočili za njim, tako da je uhvaćen, lišen slobode i predat u sabirni centar na području Bosne i Hercegovine.

– Da li ste pronašli naoružanje kod njega?

TURKOVIĆ: Ne, kod tog lica nijesmo pronašli naoružanje, jer je bio lišen slobode prije neki dan. To lice se zove Muhamed Pilavdžić, rođen je 1960. godine u Tuzli, mašinski je inženjer, zaposlen je u firmi „Orao“ iz Sarajeva. On je došao na područje Centra bezbjednosti Herceg Novi 30. aprila, tražen je od strane Republike Srpske, tako da smo ga po tom osnovu i predali. Mi smo u toku današnjeg dana priveli jedanaest Muslimana i pet Srba, tako da ćemo sa ovom akcijom nastaviti svakodnevno, jer to traži Srpska Republika. Srbe sprovodimo radi toga da se odazovu vojnom pozivu, za sva lica od 18 do 60 godina, a Muslimane koje traže radi onog što su tamo učinili...

Muhamed Pilavdžić se, samo četiri mjeseca ranije, oženio svojom velikom ljubavlju Sanjom Bošnjak, Crnogorkom. Sklanjajući se od neizbježnog rata, zaljubljeni par napustio je Sarajevo i uputio se u Beograd, a zatim, na nagovor svojih prijatelja, stigao u Igalo. Smjestili su se u hotelu „Simo Milošević“. Nijesu htjeli da svoju ljubav opterećuju nacionalističkim ludilom, koje je već uveliko haralo bivšom Jugoslavijom, pa su od

australijskih vlasti u Beogradu zatražili i dobili vize. Rezervisali su i avionske karte – u jednom pravcu.

Ali snovi mladog bračnog para pali su u vodu 26. maja, oko deset sati, kada su crnogorski policajci upali u njihovu sobu. Nakon izvršene premetačine odveli su Muhameda „na informativni razgovor“. Sanja je uzalud objašnjavala da njen muž nije nikakav ekstremista i neprijatelj, pokazivala je i njihove karte za Australiju. Dok su ga odvodili uspio je reći Sanji da ga tu čeka i da će se vratiti.

Vrijeme je teklo sporo. Sanja je grozničavo razmišljala kako da spasi svog muža. I Muhamed je činio sve da se dokopa slobode i svoje Sanje. Odlučio se i na gotovo samoubilački čin: pokušao se spasiti tako što se sa drugog sprata bacio kroz prozor kancelarije Centra bezbjednosti Herceg Novog. I uspio je, nesretni Muhamed, vukući jednu nogu, da pobjegne. Nastala je opšta potraga. Ubrzo su dvojica dobro naoružanih policajaca ponovo zakucali na njena vrata.

– Ušli su oko dva sata – prisjeća se Sanja. – Bili su bijesni. Oduzeli su mi pasoš i Muhamedovu fakultetsku diplomu. Tražili su i njegove slike, radi identifikacije. Rekli su mi da je skočio kroz prozor i da je u bjekstvu. Držali su me kao taoca i prijetili: „Tebe ćemo pustiti tek kada se tvoj muž preda.“

Naoružani kalašnjikovima gledali su kroz prozor sobe i čekali hoće li Muhamed naići. Drugi su bili raspoređeni oko hotela. Plašila sam se da će ga ubiti čim ga ugledaju. Upućivali su mi ponižavajuće psovke i uvrede. Pitali su što sam se udala za Muslimana. Plakala sam. Sve je izgledalo kao ružan san. Nakon nekoliko sati iz centrale su ih pozvali radio-vezom i javili da su uhvatili Muhameda. Otišli su. Kasnije sam saznala da su ga uhvatili negdje na plaži i da su ga tu nemilosrdno tukli pendrecima, nogama i šakama.

Sanja se odmah uputila u stanicu policije. Nisu je primili. I narednog dana je otišla tamo. Rekli su joj da će njen suprug sa ostalim uhapšenim Muslimanima biti poslat u Bratunac i da će tamo biti razmijenjen za zarobljene Srbe. Istog dana Muhamedovoj sestri Edisi, koja je policiju pozvala telefonom, pripadnici MUP-a Herceg Novi rekli su da je on pušten i da

ne znaju gdje se nalazi. Sanja potom odlazi kod svoje tetke u Bijelo Polje. Traži Muhameda preko oglasa, obraća se Crvenom krstu, piše pisma MUP-u, Skupštini Crne Gore... Samo od Biroa za predstavke i predloge Skupštine Republike Crne Gore dobija odgovor⁴ u kojem se kaže:

„Ministarstvo unutrašnjih poslova Crne Gore dostavilo nam je informaciju u kojoj stoji da su vašega supruga i još neka lica srpske nacionalnosti sa područja Srebrenice povelili ovlašćeni radnici SUP-a Srebrenica, Mitrović Petar i Perendić Predrag.“

Opijeni velikosrpskom nacionalističkom propagandom Crnogorci su, eto, svog zeta Muhameda Pilavdžića poslali u smrt, ali se Sanja nije mirila s time: i narednih dana i mjeseci objijala je pragove policajaca i političara. Dospjela je i do kabineta tadašnjeg crnogorskog predsjednika Momira Bulatovića, ali pomoći nije bilo: od Muhameda ni traga ni glasa. Nakon jednogodišnje bezuspješne potrage za Muhamedom, Sanja napušta Crnu Goru i odlazi za Švedsku.

Tamo je i ostala.

⁴ Dopis Biroa za predstavke i predloge Skupštine Republike Crne Gore, br. 04-1386-5, od 5. jula 1993. godine.

MALIK MEHOLJIĆ

Malik Meholfjić, bivši gradonačelnik Srebrenice, posljednji put je viđen 15. aprila 1992. godine u Baru, u policijskom vozilu, vezan lisicama. Od tada mu se gubi svaki trag. Godinama je na listi nestalih osoba Međunarodnog crvenog krsta, ali ga nema na spisku deportovanih izbjeglica, koji je u odgovoru na poslaničko pitanje⁵ naveo ministar policije Nikola Pejaković.

Malikova supruga Elhidada, diplomirani ekonomista, dobro se sjeća tog kobnog hapšenja:

– Početkom aprila 1992. godine u Srebrenici je zavladao panika nakon saznanja da je Arkan sa svojim „tigrovima“ napravio pravi masakr nad Bošnjacima u Zvorniku, i da kreće na Srebrenicu. Tri mjeseca ranije Malik je podnio ostavku na mjesto gradonačelnika Srebrenice, jer nije želio da učestvuje u etničkim podjelama u tom gradu, ali je i dalje obavljao dužnost predsjednika Muslimansko-bošnjačke organizacije. Molila sam ga da bježimo u Sarajevo, ali je on rekao da idemo u Crnu Goru, gdje imamo dosta prijatelja i naš plac, u naselju Dobre Vode, između Bara i Ulcinja.

Krenuli smo našim kolima – nastavlja Elhidada. – Sa nama su bila i naša djeca, petogodišnji Bećir i šestogodišnji Ismail. Iza nas je kamionom išao Šaćir Nalić, komšija iz Srebrenice. Vozio je dvadesetak ljudi, koji su spas od Arkana tražili u Crnoj Gori. U Bar smo stigli 10. aprila 1992. godine. Smjestili smo se u kuću naših prijatelja, Sveta i Komse Borožan, u Starom Baru. Na njihov predlog smo 1989. godine i kupili taj plac. On je bio penzioner, a ona službenica u Opštini Bar.

Nakon kraće šutnje, sa suzama u očima, nastavlja da svjedoči:

– Počeli smo da pravimo temelje za vikendicu. I tog 15. maja krenuli smo rano na plac. Malik, naš sin Bećir, ja i dvije kćerke od dvojice mojih dje-

⁵ Odgovor ministra policije Nikole Pejakovića na poslaničko pitanje br. 278/2 od 8. aprila 1993. godine. Imena osamdeset troje uhapšenih i deportovanih izbjeglica sa tog spiska nalaze se u prilogu knjige.

vera, koji su ostali u Srebrenici. Negdje oko pola tri po podne na plac je došla policija. Dvojica arogantnih policajaca prvo su Malika pitali kako se zove. Kada se predstavio, grubo su ga ugurali u policijski auto. Naredili su i meni da pođem sa njima. U strahu sam pitala može li moj šestogodišnji sin da ostane. Policajac je dreknuo: „Ne može. Ulazite svi u kola.“

Kada smo došli u stanicu policije u Baru, smjestili su nas u neku veliku salu sa drvenim klupama. Pošto su mi se od straha oduzele noge, Malik me je morao iznijeti na treći sprat. Od uzbuđenja i straha sam plakala i povraćala. Nakon pola sata policija je dovela mog drugog sina Ismaila, moje dvije jetrve, Minu i Murvetu i njenog trinaestogodišnjeg sina Amela. Policija ih je prije toga izvela iz kuće Sveta Borozana. Oko četiri sata policajac je odveo Malika na ispitivanje. Potom su i Minu odveli. Tamo je ostala više od dva sata. Od tada joj se ruke jako znoje – priča Elhidada dok joj se lice grči od bola.

– Oko osam sati uveče slučajno sam pogledala kroz prozore. Vidjela sam Malika ispred policijskog kombija. Tu je bio još jedan policijski auto i četiri policajca. Imao je lisice na rukama. Onda su mu oslobodili jednu ruku. Vidjela sam kako iz policijskog kombija, u kojem su se nalazile naše stvari, uzima nešto. Kasnije sam shvatila šta: uzeo je svu našu ušteđevinu, jedanaest hiljada maraka koje smo držali u mom koferu. Malik je potom sjeo u bijeli policijski auto, na zadnje sjedište, između dvojice policajaca. Nikada ga više nijesam vidjela. Nijesam se sa njim ni pozdravila. Imao je samo 36 godina.

Policajci su u međuvremenu otišli na plac i uzeli njihov automobil. Noć je padala, djeca su bila gladna:

– Nijesu nam dali ništa da jedemo. Sveto Borozan i njegov prijatelj Sadik Hodžić iz Starog Bara došli su ispred policijske stanice i kroz prozor nas pitali treba li nam nešto. Molila sam ih da nam donesu nešto za jelo. Na njihovu molbu, jedan od policajaca nam je malo kasnije donio kesu sa hranom, koju su oni kupili. Sveto je molio policajce da nas puste da idemo u njegovu kuću, da svojom glavom garantuje da ćemo biti kod njega i uvijek pristupačni policiji. Oko jedanaest sati uveče pustili su nas. Otišli smo ponovo u kuću Sveta Borozana.

Ujutru je Elhidada sa Svetom otišla u policijsku stanicu da se raspita o svom Maliku:

– Tražili smo načelnika Medenicu. Niko nije htio da razgovara sa nama. Sveto je molio da nam kažu šta je sa Malikom. Policajci su govorili da ništa ne mogu reći, jer načelnik Medenica nije tu. Kada smo izlazili iz zgrade policije, Sveto je na uglu sreo dvojicu policajaca i pitao ih za Malika.

Počeli su ga vrijeđati. Govorili su: „Primio si balije u svoju kuću, sram te bilo.“ Zaplakala sam. Rekao je da pođemo. Sljedeća četiri dana smo svako jutro išli u policiju, ali nam ništa nijesu htjeli reći. U međuvremenu su dolazili naši prijatelji. Tješili su nas i pričali da policija hapsi i druge Srebreničane po Baru. Predlagali su da bježimo. Nijesam htjela dok nešto ne saznam o Maliku. Sveto je govorio da ostanemo i da nam je sve obezbijeđeno. Nakon nekoliko dana Svetov brat, ne sjećam mu se imena, rekao nam je: „Deco, šta čekate. Bježite odavde, vidite li da ćete i vi stradati.“ Nas tri jetrve odlučile smo da narednog jutra sa djecom bježimo u Makedoniju.

Slijede godine lutanja po izbjegličkim kampovima u Makedoniji, Bugarskoj, Španiji. Dani gladi, tuge, neizvjesnosti i bola. Nakon završetka rata Malikova porodica vraća se u Bosnu, u Sarajevo. Godine prolaze, od Malika Meholjića ni traga. Proglašen je umrlim marta 2000. godine.

Šta su crnogorski policajci uradili sa njim još se ne zna: na otvorena pisma⁶ advokata Dragana Prelevića, punomoćnika porodice Meholjić, kojima je tražio da se saopšti istina o Maliku Meholjiću, ministar policije Dragan Đurović nije odgovorio. Nije pomogla ni Prelevićeva javna urgencija kod crnogorskog premijera Mila Đukanovića: ministar policije čuti kao riba.

MUP Crne Gore, i poslije toliko godina, krije tajnu o svom zločinu.

⁶ Otvorena pisma advokata Dragana Prelevića upućena ministru policije Draganu Đuroviću, objavljena u podgoričkim „Vijestima“ 29. decembra 2004. godine i 3. marta 2005. godine.

TV NOVI SAD

Mladi saobraćajac Almir Hasanović sklonio se iz ratom zahvaćene Srebrenice u kuću svog prijatelja u Baru. Pošto Crna Gora zvanično nije bila u ratu, mislio je da se nalazi na neutralnoj teritoriji i da je tu bezbjedan, ali će svoju lakovjernost ubrzo skupo platiti.

– Po dolasku sam se, za svaki slučaj, prijavio tamošnjem Crvenom krstu. Prošlo je nekoliko dana, niko me nije dirao. A onda je, 9. maja 1992. godine, oko pet sati izjutra, grupa crnogorskih policajaca, naoružana puškama i pancirima, brutalno upala u kuću. Zgrabili su me i takoreći iz kreveta odveli na ispitivanje. U stanici policije u Baru, u nekoj sali, već se nalazila grupa od tridesetak izbjeglica iz BiH – svjedoči Almir.

Policajci su pojedinačno saslušavali izbjeglice. Na red je došao i njihov kolega iz Bosne, Almir.

– Pošto su mi uzeli lične podatke, ispitivali su me da li sam u Crnu Goru ubačen kao neprijateljski element, da li se bavim švercom oružja i naoružavanjem Muslimana, što sam uporno negirao. Nije dugo trajalo, vratili su me u salu. Krajem dana isljednici su nas sve pustili, uz obrazloženje da među nama nema švercera oružja.

Almir se vraća u kuću svog prijatelja. Misli da je nesporazum riješen, ali ga policija nakon dva dana ponovo hapsi.

– Inspektori su ovoga puta tražili da priznam da sam švercovao oružje, da sam naoružavao Muslimane, da sam povezan sa SDA. Sve sam opet negirao, govoreći da sam njihov kolega, da imam samo dvadeset dvije godine i da me politika ne zanima. Nije pomoglo: tokom ispitivanja dobio sam i desetak šamara. Svejedno: nisam htio da prihvatim tako monstruozne optužbe.

Iznervirani policijski isljednici pokazali su potom i svoju sklonost ka sadizmu:

– Naredili su mi – kaže Almir – da skinem patike i legnem preko neke stolice. Onda su počeli da me tuku pendrekom po tabanima. Užasno je boljelo. Kada im je bilo dosta, naredili su da ustanem. Jedva sam stajao na nogama. Jedan od njih, sav ogorčen, krvnički me je udario pendrekom po gornjem dijelu stopala. E, to me je zaboljelo pravo u mozak. Po podne su mi rekli: „Slobodan si, idi kući!“

Godina 1992, 19. maj, predvečerje: policijska patrola ponovo privodi Almira Hasanovića. Odvode ga u zgradu Centra bezbjednosti Bar. Tu zatiče Jasnu Begović i Esada Čengića iz Goražda. Oboje su uhapšeni u Donjem Štoju, kod Ulcinja. Jasna se bježeći od rata sklonila kod svojih prijatelja, a Esad je tamo imao svoju kuću.

– U Donjem Štoju imam porodičnu kuću. U Ulcinju sam godinama ljetovao, imao mnogo prijatelja i kolega. Zbog toga sam na početku rata porodicu sklonio u Ulcinj, ali su me crnogorski policajci ubrzo uhapsili – kaže Esad, koji je tada, kao tridesetpetogodišnjak, obavljao dužnost načelnika kriminalističke službe goraždanske policije.

To mu je, očito, bila otežavajuća okolnost, jer su ga dojučerašnje ulcinjske kolege, s kojima je tokom ljetnih ferija često pio kafu, držali u zatvoru. I tri godine starija Jasna imala je, po mišljenju crnogorskih policajaca, veliku falinku: uhapšena je zbog toga što je njen muž, Dževad, bio načelnik Centra službe bezbjednosti u Goraždu.

– Tu provodim svu noć vezan lisicama za stolicu – nastavlja Almir. Ujutru dolaze dvojica policajca. Ubacuju me sa Jasnom i Esadom u kola i voze do željezničke stanice u Baru. Uz pratnju dvojice policajaca ulazimo u voz Bar– Beograd i stižemo do Užica. Tamo nas od crnogorskih kolega preuzima patrola policije samoproglašene SAO Romanije.

Karadžićevi policajci vode ih u stanicu policije na Sokocu. Almira smještaju u jednu, a Jasnu i Esada u drugu ćeliju. Isljednici započinju svoj posao:

– Inspektori su tražili da po svaku cijenu priznam da sam se bavio ilegalnim naoružavanjem Muslimana. Tražili su da priznam kako sam Muslimanima dijelio puške i kako sam ubijao Srbe. Tukli su me i šakama i

nogama. Davili su me džudo polugama oko vrata. Pošto su me dobro isprebijali spustili su me u ćeliju, gdje sam prenoćio – kaže Almir.

Almira ujutro opet čekaju isljednici i njihov pogled koji ledi krv u žilama. Ubjeđuju ga, kaže, da kao njihov kolega policajac treba da sarađuje i da će, ako to učini, ostati živ.

– Tražili su da pred TV kamerama priznam da sam švercovao i rasturao oružje po Srebrenici, i da će me zauzvrat pustiti. U protivnom slijede batine, pa metak u čelo. Nisam imao kud. Dovedi su televizijsku ekipu TV Novi Sad. Pred kamerama sam govorio tekst koji sam prethodno naučio napamet, koji su mi oni napisali. Novinar me je stalno propitivao, a ja sam odgovarao gledajući u stranu.

Ali, prvi Almirov nastup pred TV kamerama nije zadovoljio režisere predstave.

– Sjutradan me ponovo zovu gore. Kažu: „Idemo sve iz početka. Nisi, Almire, gledao u kameru kako treba, već u pod! Nisi, momče, djelovao nimalo ubjedljivo!“ Snimanje smo ponovili još jednom. Dok sam odgovarao na pitanja, gledao sam pravo u kameru. Novinar TV Novi Sad me je nakon snimanja potapšao po ramenu. Bili su zadovoljni. Vratili su me u ćeliju. Krajem maja došlo je i do razmjene na Vrbanja mostu u Sarajevu. Dokopao sam se slobode – veli Almir, koji sada radi u sarajevskoj policiji.

Televizija Novi Sad je tako snimljen materijal danima emitovala u udarnim terminima stvarajući klimu nepovjerenja i kanalisanu mržnju između komšija i prijatelja. Miloševićevi propagatori rata su, prikazujući Almirovo iznuđeno priznanje, u stvari poručivali „golorukim“ bosanskim Srbima kako se „do zuba naoružani“ Muslimani spremaju za pokolje.

Zajedno sa Almirom slobode su se dokopali Jasna Begović i Esad Čengić, koji je nekoliko godina kasnije, u svojstvu ministra policije Goraždanskog kantona, službeno boravio u Crnoj Gori. Čim je stupio na crnogorsko tlo, preplavile su ga snažne emocije:

– Prošao me je ledeni znoj kada sam prešao crnogorsku granicu, iako sam predvodio službenu delegaciju. Vratio mi se stari film i bolne uspomene. U trenutku sam osjetio novo nepovjerenje u crnogorske kolege i vlast. Čak sam se pokajao što sam uopšte krenuo s tom delegacijom, ali se naš domaćin, šef CB Herceg Novi Goran Žugić, svojski potrudio da nas najljubavnije dočeka. Neke strahove vrijeme ne može da obriše. Potisne ih u stranu, ali oni su i dalje tu...

MAJOR VELIĆ

Bivšeg majora JNA Zijada Velića iz Čajniča crnogorska policija je, poput opasnog kriminalca, uhapsila na graničnom prijelazu sa Bosnom i Hercegovinom i istoga dana deportovala kolegama iz Čajniča. Njegova supruga Ismira, nekoliko godina docnije, svjedoči u bosanskim medijima⁷:

– Zijada je uhapsila crnogorska policija 18. maja 1992. godine na graničnom prijelazu Metaljka i odmah ga predala policajcima iz Čajniča. Pošto su ga tamo nasmrtno pretukli, prebacili su ga u bolnicu u Pljevljima. Nakon što sam upotrijebila sve svoje veze i poznanstva sa Srbima, pustili su me da ga vidim. Glava mu je bila sva natekla, ogromna, valjda od silnih udara. Jedno oko mu je bilo crveno kao krv. Uspio je da mi kaže da su mu stavili vreću na glavu i da su ga u Čajniču tukli. Kada sam došla sutradan da ga posjetim, kazali su mi da je opet predat policajcima iz Čajniča. Od tada ga nisam vidjela. U Goraždu raspoložu podacima, dobijenim od srpskih zarobljenika, da je moj muž zaklan u bivšem lovačkom domu udaljenom tri kilometra od Čajniča. Bojim se da je to istina.

Ismirine crne slutnje su se obistinile: posmrtni ostaci majora Velića pronađeni su, krajem 2002. godine, u masovnoj grobnici „Mostina“ kod Čajniča.

Zajedno sa Zijadom Velićem pljevaljski policajci su, prema službenim dokumentima⁸, 19. maja 1992. godine, na graničnom prijelazu Metaljka, kolegama iz Čajniča predali i Fočake Mirsada Hurena, Rasima Kajganu, Ibrahima Šandala, Milomira Kezunovića, Marka Mijatovića i Nikolu Brčića, uhapšene u Pljevljima.

Prema izjavama Faika Tafra i drugih zatvorenika Kazneno-popravnog doma u Foči, koje su po završetku rata dali bosanskim istražiteljima, iz „Velićeve grupe“ u KPD Foča dovedeni su Ibrahim Šandal i Rasim Kajgana, što znači da je Mirsad Huren, vjerovatno, kao i major Velić, ranije ubijen.

⁷ „Dnevni avaz“, 26. avgust 1997. godine.

⁸ Isto kao 5.

Ibrahim Šandal, koji je inače bio zemljoradnik, umro je, prema svjedočenju preživjelih logoraša, od posljedica mučenja, 6. septembra 1993. godine u fočanskom logoru. Rasim Kajgana je bio mesar. U fočanskom logoru sobu je dijelio s jednim od preživjelih – Munibom Hadžićem. Sa grupom logoraša Kajgana je iz KP doma odveden u berbu šljiva iz koje se nisu vratili. Ne zna se ni gdje su pokopani. Jedna od lokacija može biti i masovna grobnica na jalovištu mrkog uglja blizu Foče.

U ljeto 2004. godine, tridesetak kilometara od crnogorske granice, nadomak Foče, na jalovištu rudnika mrkog uglja Miljevina, otkrivena je masovna grobnica sa 73 žrtve iz fočanskog logora. Da li među njima ima i izbjeglica deportovanih iz Crne Gore, teško je reći.

Topao sparani dan. Ogromno jalovište prostire se na površini od desetak fudbalskih stadiona. Na tolikoj površini doista nije bilo lako pronaći dvije grobnice, veličine desetak kvadratnih metara, vješto prikrivene nadomak srpskog groblja i velikog mramornog krsta – spomenika, na kojem piše „Čekamo vaskrsenje mrtvih“.

– Traženje ovih grobnica ličilo je na traženje igle u plastu sijena. Znali smo da se ovdje nalaze četiri masovne grobnice, ali ih ranije nismo uspjele pronaći. Sada nam je pomogao Srbin, Aleksa D., nekadašnji pripadnik artiljerijske jedinice vojske bosanskih Srba, koji je gledao ubistva četiri grupe zatvorenika. To je uradio bez ikakve finansijske naknade – objašnjava Sejo Koso, član Komisije za traženja nestalih.

Zbog poroznosti zemlje ovdje se ne osjeća nikakav smrad, koji prati otkopavanje grobnica u glinovitom terenu. Slika ledi krv u žilama: tijela na gomili, što ukazuje da su pokopana građevinskim mašinama; na jednoj žrtvi teški lanci na rukama i nogama, pored druge je štap, treća ima fiksator na obje potkoljenice. Skelet, sa kompletnom rukom u gipsu, govori i o žrtvi i o ubicama. Jedna od žrtava je nađena sa obje ruke oko vrata, što ukazuje, kažu stručnjaci, da je vjerovatno zaklana. Ima mnogo pušćanih zrna, i nekoliko razbijenih lobanja.

Nešto me je, naprosto, natjeralo da u ruke uzmem jednu lobanju. Kako je samo laka! Ljekari kažu da je prosječna ljudska glava teška oko pet ki-

la. Ovako osušena, teško da iznosi i po kila. Zagledam je, ruke su mi nesvjesno ispružene, držim je oprezno, kao što to obično čini pomalo uplašen čovjek. Dok lagano okrećem lobanju, hrapava kost mi zapinje za prste. U vilici su svi zubi, pa laički zaključujem da se radi o glavi mlađe osobe. Na poklopcu lobanje dominira nepravilna i velika rupa i prosto me tjera na zaključak da je nesrećni čovjek ubijen snažnim udarcem pijuka.

– Mora se prvo vidjeti šta je uzrok razbijanju tih lobanja. Ima više mogućih uzroka: razbijanje lobanje tupim predmetom, pucanj u glavu, bacanje kamenja i stijenja preko već ubijenih žrtava koje može smrskati lobanju, a mogući su, naravno, i tehnički lomovi, dakle oni lomovi koji nastaju tokom same ekshumacije, recimo, prilikom nepažljivog rukovanja bagerom – objašnjava Amor Mašović, predsjednik Komisije za nestale.

– Aleksa D. je – uključuje se u razgovor Koso – ovdje slušao kako ubice prilikom likvidacija Bošnjaka skandiraju „Krv na krv“ i „Osveta, osveta“.

Da bi stvari bile jasnije: samo na pedesetak metara od ove masovne grobnice, tamo, kod onog velikoga krsta, komunisti su 1945. godine ubili i u jamu bacili oko tri hiljade četnika. Dvadeset godina niko nije smio prići toj jami, sve dok u potpunosti nije pokrivena jalovinom, a bila je duboka oko 70 metara. Uoči posljednjega rata tu su se okupljali velikosrpski akademici i književnici huškajući narod u rat i tražeći osvetu.

– Na tom je mjestu – objašnjava Amor Mašović – uoči rata Vuk Drašković sa sličnim književnicima, poput Novaka Kilibarde, vršio promociju svoga romana „Nož“. E, ova grobnica puna nedužnih Bošnjaka odgovor je na Draškovićev „Nož“ i njegov poziv na osvetu.

I dobili su je: obični ljudi poslušali su „učene glave“ i pobili svoje komšije.

Grob do groba, jama do jame, krv na krv, to je Bosna.

STRADANJE BRAĆE RIKALO

Vahidi Rikalo, starici iz Foče, crnogorski policajci su u smrt poslali trojicu sinova. Godinama sam tragao za njom, stanovala je nepun kilometar od mene. Dočekala me je u malom i neuslovnom stanu. Nejaka starica umornog pogleda gleda me pravo u oči, kao da očekuje da ću joj nešto važno reći o njenim nestalim sinovima. Glas joj podrhtava, ruke se tresu, oči pune suza.

– E, moj sine, kada bih bar mogla pronaći ostatke svoje dece, da ih ljudski ukopam, da im se duše smire. To mi je sad jedina želja – veli Vahida.

Husein, Zaim i Midhat, nestali su tokom maja 1992. godine, nakon što ih je crnogorska policija uhapsila i deportovala vlastima Radovana Karadžića. Majka Vahida ne dvoumi se ko je odgovoran za smrt njene djece.

– U smrt su ih poslali crnogorski policajci. Oni su ih, ni krive ni dužne, uhapsili i vratili nazad u Foču. Da njih nije bilo, moji sinovi bi danas bili živi. Ko ih je ubio, ja ne znam.

Drama porodice Rikalo počela je aprila 1992. godine. Foča je tada, kaže Vahida, gorjela. JNA je palila i okolna sela. Sijevalo je sa svih strana. Počelo je etničko čišćenje, krenuli su zbjegovi. Višečlana porodica Rikalo sklonila se nadomak crnogorske granice, u selo Mazoče, blizu Šćepan Polja, odakle su im i korijeni.

– Nakon što smo nekoliko noći proveli u šumi, najstariji sin, Husein, odlučio je da pređemo u Crnu Goru. Pored sinova, sa nama je pošla Zaimova supruga, Zehra, i njihove kćerke, dvoipogodišnja Samra i četvorogodišnja Azra. Husein je poveo suprugu Safiju, dvanaestogodišnju kćerku Almu, desetogodišnjeg sina Almira i sedmomjesečne blizance, Benjamina i Ade-lu. Sa nama su bila i djeca našeg rođaka Envera – svjedoči Vahida.

– Prebacili smo se – nastavlja ona – u Baošiće. Smjestili smo se u ZOIL-ove vikendice, u dvije sobe. Prijavili smo se MUP-u i Crvenom krstu. Da bi nas rasteretio, Husein se sa ženom i djecom nakon nekoliko dana pre-

bacio u Bar, kod Džemala Kolašinca. Nijesmo tada imali nikakvih problema, bez da lažem – svjedoči Vahida.

Jedne noći, baš kada je Husein došao da ih posjeti, na vikendicu do njih neko je bacio bombu.

– Zbog toga je babo – kaže Huseinova kći Alma – ostao sa nama i narednu noć. Sljedeće večeri, iza ponoći, vikendica je zapaljena. Izašli smo na prozor i gledali kako kuća gori. Došla je policija. Komšije su bezuspješno gasile požar. Neko iz mase je vikao da je sin vlasnika vikendice u „Zengama“. Izgorjela je do temelja. Pred zoru smo otišli na spavanje.

– U zoru, 23. maja – nastavlja Vahida – na naša vrata su zakucala dvojica policajaca. „Imamo nalog da povedemo tvoje sinove“, rekli su kratko. Zakukala sam: „Što ih vodite? Oni nemaju nikakve veze sa tim požarom. Nijesu ništa krivi.“ Prošli su pored mene i ušli u kuću. Prišli su mojim sinovima i počeli da ih guraju van. „Dižite se! Idemo na informativni razgovor“, vikali su policajci. Krenuli su. Policajci su išli naprijed, moja deca iza njih. Svratili su do susjedne kuće, iz koje su izveli i našeg rođaka Envera Rikala, a onda su ih ubacili u policijski auto.

Mislila je da ih, zbog tog podmetnutog požara, vode na informativni razgovor i da će ih, pošto nisu krivi, brzo pustiti.

– Da sam znala da ih u tom trenutku posljednji put vidim, molila bih, kukala, plakala, nohtima bih branila živote svojih sinova. Ali, nijesam znala da ih posljednji put gledam.

S nestrpljenjem i strahom Vahida je čekala svoju djecu, kao što to majke samo znaju. Nakon nekoliko sati stvari su joj postale jasnije. Enver se vratio, ali njenih sinova nije bilo:

– Kada sam vidjela Envera bez mojih sinova, zakukala sam: „De su, crni Envere, moja deca?“ Enver kaže: „Pustili su mene, zato što mi znaju baba, Rašida, a njih su zadržali. Kažu da je iz Foče stigla depeša da ih moraju uhapsiti i vratiti.“ Po njemu sam vidjela koliko je sati.

Vahida je narednog dana sa snahama i unučadima otišla u hercegnovsku policiju. Primio ju je načelnik policije:

– Rekla sam mu: „Došla sam kod vas da vidim šta je sa mojom djecom. Znam da ništa nijesu krivi. Ovdje su došli da spasu sebe i svoje porodice.“ Uputio me je kod svog zamjenika. Bio je to krupan, naočit čovjek. Imao je skoro dva metra i krupan glas. Molila sam ga da mi dozvoli da vidim svoju djecu, da im bar cigare dodam. Hladno je rekao: „Ti svoje sinove ne možeš vidjeti. Do kraja dana će biti deportovani za Foču!“ Zakuvala sam: „Kud ćete ih u Foču, tamo se ratuje!? Pobićete mi djecu!“ Ništa nije pomoglo. Vratili smo se kući plačući.

Vahida je desetak dana kasnije otišla u Baošiće kod Nova Blagojevića, komšije iz Foče.

– Nijesam imala kod koga drugoga da odem. On je bio prevoznik u Foči, znao je mnogo ljudi. Molila sam ga da mi decu spasi. Rekao mi je: „Vahida, ja sam tvoju decu vidio u Plužinama kada su ih crnogorski policajci predavali našima iz Foče. Husein mi je, pokazujući svezane ruke, rekao: „Vidi, Novo, šta nam rade, kao da smo najveći kriminalci!“ Vidio sam mu modrice ispod oka. Tukli su ga u hercegnovskoj policiji. Zamolio me je da ti kažem da su svu trojicu sproveli za Foču.“

Zaimova supruga Zehra ubrzo odlazi sa dvoje djece kod brata u Požarevac. Vahida sa kćerkom, Huseinovom ženom i djecom kreće za Foču. Stižu do Podgorice, ali im autobus za Foču bježi u pet minuta. Nekako se prebacuju do Nikšića. Na autobuskoj stanici dvanaestogodišnja Alma odlazi do perona.

– Stigao je autobus iz Foče, pun žena i djece. Prepoznala sam svoju doktorku, Indiru Hadžiahmetović. Pitala me je šta radim tu. Rekla sam da idemo u KP dom u Foči, da su mi tamo odveli baba i amidže. Ispričala mi je da je jedno vrijeme bila na prinudnom radu u KP domu. Šapatom mi je kazala da je vidjela mog oca, da je živ i da nikako ne idemo tamo. „Nećete živi stići do Foče. Ubiće vas čim prijedete Šćepan Polje!“ Meni oči stale – kaže Alma.

Doktorica je produžila za Makedoniju, Alma se hitro vratila i sve ispričala nani Vahidi. Ali, nana nije povjerovala djetetu. Pošla je da lično popriča sa doktoricom.

– Ništa od toga, Indira bješe već otišla. Onda sam sreća dvije Srkinje iz Foče, koje sam poznavala. Rekla sam im da sam sa djecom krenula za Foču. Jedna me je uhvatila za rame i odvela iza nekog ćoška. Rekla mi je: „Ženo, žalosna ti majka, vodi tu đecu đe znaš i umiješ! Za Foču nikako ne idi. Tamo se ne zna da li se više pali ili žari, kolje ili ubija!

Vahida je promijenila plan. Odlučila je da spasi što se spasiti može. Te noći su krenuli za Novi Pazar. Izbjeglički put ih je odveo u Tutin, Skoplje, Bugarsku, Češku. Vratili su se u Bosnu nakon rata.

Vahida, koja je prolazila kroz teške psihičke krize, jednom se popela na krov neke zgrade u Bugarskoj:

– E, moj sinko, šta mi učiniše ovi ljudi. Ovako da mi ih uzmu? Ne znam zašto da živim. Popela sam se na treći sprat i odlučila da skočim. Šta će mi život, kad nema moje đece? Kako da živim i kome da idem? Svaka Nova godina, svaki Bajram prođe, a mojih sinova nema da mi dođu. A dolazili su stalno... U posljednji čas su me makli s krova. Nema tog miliona, niti pet, ni stotinu, ni hiljade miliona eura, koji meni mogu nadoknaditi moju đecu i njihove živote, ali nadam se da će se jednog dana saznati ko je kriv za njihovu smrt i gdje se nalaze kosti moje đece.

Vahida sa kćerkom živi u tuđem stanu, u sarajevskom naselju Hrasno, i svaki dan očekuje deložaciju. Od četvoro djece preživjela joj je samo kćerka Elvira. Udata je, ima dvoje djece. Dan kada su joj crnogorski policaji u smrt poslali trojicu braće urezao joj se dobro u pamćenje:

– Moja braća nikom ni vodu nisu natrunili: najstariji, tridesetpetogodišnji Husein radio je kao električar, šest godina mlađi Zaim bio je vozač, a najmlađi, dvadesetčetvorogodišnji Midhat, ugostitelj. Niko od nas nije mogao pretpostaviti šta će se desiti. Ljetovali smo godinama na crnogorskom primorju, imali tamo mnogo prijatelja. Vjerovali smo Crnoj Gori i Crnogorcima i to je bila naša zla sreća..

Policajci Odjeljenja bezbjednosti iz Plužina predali su 24. maja 1992. godine fočanskim policajcima trojicu braće Rikalo. „Prijem ovih lica u Stanicu milicije Foča izvršio je komandir te stanice Milomir Mališ“, konstatuje se u odgovoru na poslaničko pitanje ministra policije Nikole Pejakovića.

Prema svjedočenjima preživjelih fočanskih logoraša, braća Rikalo su ubijeni između 25. i 28. juna 1992. godine na Drinskom mostu pored KP doma i bačeni u rijeku. Fočanski etnički čistači istrijebili su muškarce iz porodice Rikalo. Dvadesetak dana ranije, 8. juna, u rodnoj Mazoči, ubijeno je još devet članova te porodice: Alija (60), Derviš (60), Fehim (40), Mustafa (30), Omer (35), Rašid (30), Šaban (20), Samir (20) i šestogodišnji Šahman.

Pobijeni su za desetak minuta.

ŠEVKO KUBAT

U dugoj izbjegličkoj koloni iz Foče, koja se sporo kretala prema Crnoj Gori, našli su se Zlata i Ševko Kubat. Teško su se probijali ka slobodi: često su morali da zastajkuju na tom uskom putu i sklanjaju se ogromnoj koloni vojnih vozila, tenkova i topova JNA, koja je iz pravca Crne Gore osionograbila prema Foči. Bježeći što dalje od napadnutog grada, bez posebnog odredišta, Zlata i Ševko stižu do Sutomora i Bara. Smještaju se u bungalove. Mjesec dana kasnije posjećuju ih policajci.

– Dvadesetog maja, tokom poslijepodneva došli su policajci. Naredili su Ševku i Šaćiru Radži da pođu sa njima na informativni razgovor. Obećali su da će ih brzo vratiti. Čekali smo cijelu noć. Ujutru smo Šaćirova sestra i ja otišle u barsku policiju. Tek poslije podne nas je primio neki komandir. Rekao nam je: „Ne bojte se, mi smo vas primili, smjestili, dali vam hranu, ako ne budu krivi biće pušteni, iako vaši drže naše na nišanu u Goraždu. Sada možete ići.“

Predveče su ponovo pošle u Centar bezbjednosti Bar. Dežurni policajac je, kaže Zlata, bio neki dobar čovjek. Pustio ih je da uđu, „ali nakratko“. Odveo ih je u salu u kojoj se nalazio i sto za stoni tenis.

– Šefko i Šaćir su bili vezani lisicama, jedan za drugog. Moj muž je imao jake šake, pa ga je lisica stezala. Ruka mu je bila modra. Počela sam da plačem. Pitala sam zašto su vezani. Ševko je rekao da će sve biti u redu, da će ga pustiti, jer nikome ništa nije uradio. Dežurni mi je dozvolio da mu kasnije donesem džemper i ljekove, jer je imao čir na dvanaestopalačnom crijevu – svjedoči Zlata.

Policajci su ujutru opet posjetili izbjegličko naselje. Izgledali su opasno. Priveli su Zlatu, njenog oca Mustafu i dvojicu izbjeglica iz Foče, Ibra Ćerimagića i Ramiza Babića.

– Ništa nisu govorili, samo su nas strpali u kola. Odveli su nas u prostoriju u kojoj se nalazio Ševko i zaključali. Povremeno su otvarali vrata kako bi uveli i druge uhapšene Fočake. Bila sam jedina žena među njima. Onda su rekli da je iz Foče stigao Mišo Stevanović zvani Šumar, da on određuje koga će odvesti a koga pustiti. Laknulo mi je. On je sa Ševkom

zajedno radio, pa sam mislila da će ga pustiti. Oko podneva su ušli dvojica policajaca sa nekim spiskom. Prozvali su mog Ševka, Ramiza Babića, Ekrema Ćema, Abdulaha Kamerića. I rekli: „Ostali su slobodni.“

Zlata je predveče ponovo došla u policiju. Dopustili su joj da vidi muža.

– Ševku su bile izvučene pertle iz cipela i kaiš iz pantalona. Rekao mi je da ne plačem, da će sve biti u redu, da je najvažnije da su mene pustili. Tada sam ga vidjela i nikad više – kaže Zlata, kojoj je „dobri policajac“ krišom dodao saobraćajnu dozvolu njihovog vozila.

Kada se vratila, u bungalovima je vladala prava panika. Bosanske izbjeglice su bježale glavom bez obzira. Strah, bol i nepovjerenje tjerali su ih što dalje. Već sljedećeg dana Zlata se našla u Rožajama, ispred tamošnjeg Merhameta.

– Dočekao nas je predsjednik Merhameta, Erdžan Fetahović. Rožajci su nas divno primili: prosto su se otimali ko će nam prije pomoći, ko će nas prihvatiti. Sa mojim roditeljima mene je prihvatila porodica Isada Drndara. Kod njih smo ostali mjesec dana.

Zlata se uputila u Makedoniju, potom u Pulu, gdje se smjestila kod brata. Iz daleke Pule uporno je tragala za svojim Ševkom. U braku su bili osamnaest godina, nisu imali djece, pa su svu ljubav poklanjali jedno drugom. Zlata ga opisuje kao divnog muža i čovjeka, poznatog majstora za viljuškare na čitavom prostoru Bosne i Hercegovine.

Godinu dana kasnije Zlata preko Crvenog krsta dobija kratko pismo:

Draga Zlato,

nalazim se u KPD Foča od 25. maja 1992. godine... Prošle godine sam bio teško bolestan, došlo je do krvarenja čira. Sada sam dobro. Pomalo radim u radionici KP doma na održavanju voznog parka. Mislim na vas puno. Puno pozdrava svima od Ševka.

– Ta i naredne poruke su mi – kaže Zlata – mnogo značile. Znala sam da je živ, ali bolestan. Molio me je da mu pošaljem ljekove, ali mi iz KP do-

ma nisu dozvolili da mu ih dostavim. Nadala sam se da će ga uskoro razmijeniti.

Krajem februara 1993. godine Zlata dobija novo pismo od Ševka. Čestita joj rođendan. Piše da ne vidi dobro, da je imao užasne bolove u stomaku, ali da „sada ide nabolje“. Ništa od toga: bez lijekova i adekvatnog medicinskog tretmana Ševko umire, 8. jula. Zlatu će o njegovoj smrti Crveni krst obavijestiti tek početkom novembra. Uz izraze saučešća, Crveni krst joj je poslao i Zapisnik⁹(9) Osnovnog suda u Foči u kojem se navodi da je istražni sudija zajedno sa ljekarom-vještakom izašao na lice mjesta i konstatovao sljedeće:

„U prostorijama Kazneno-popravnog doma, u sobi br. 15, na krevetu desno od ulaznih vrata u ležećem položaju je beživotno muško tijelo, pokriveno bijelim čaršafom i ćebetom, rukama opruženim niz tijelo, zabacene glave, zatvorenih očiju i usta, sa povezanom vilicom, obučeno u svijetloplavu pidžamu. Tijelo je okrenuto glavom prema prozoru. Po saznanju komisije utvrđeno je da je 8. jula 1994. godine oko 8 sati i 40 minuta umro Kubat /Munire/ Ševko, rođen 1952. godine u Foči, ratni zarobljenik iz 1992. godine. U trenutku smrti prisutan je bio Čaušević Bećir, ratni zarobljenik, medicinski tehničar ratnih zarobljenika u KPD-u.“

– Dugo to nisam mogla da prihvatim kao istinu. Vijest o njegovoj smrti uništila mi je sve nade, svu snagu, čak i volju za životom – kaže Zlata, koja je od Crvenog krsta zatražila da joj pošalju Ševkov smrtni list kako bi saznala gdje je ukopan.

Koliko je mržnja potisnula plemenitost Zlata shvata naredne godine, kada je za Ševka dobila Izvod iz matične knjige umrlih¹⁰. Kolona „Mjesto sahrane“ – prazna.

Zlata otad bezuspješno traga za grobom svog Ševka.

⁹ Zapisnik o uviđaju, Osnovni sud u Srbinju, br. 33/94 od 11. jula 1994. godine, u prilogu knjige.

¹⁰ Izvod iz matične knjige umrlih na ime Ševka Kubata, br. 13-202-50/95, Srbinje, 3. februar 1995. godine, u prilogu knjige.

NEDŽIB LOJO

Kada je Nedžib Lojo donio u kuću mladunče škotskog ovčara, u narodu poznatijeg kao lesi, njegove kćerke Lejla i Alma bile su presrećne. Supruga Azra nije bila oduševljena: voljela je životinje, ali ne u svojoj kući. Vremenom, umiljati Diksi toliko je osvojio Azru da je često „bježala“ s posla da nahrani svog kućnog ljubimca. I Nedžib, dugogodišnji rukovodilac odjela za remont u fočanskom preduzeću „Šipad“, koristio je svaki slobodan trenutak za igru s Diksijem. Nekadašnji fudbaler „Sutjeske“, znao je Diksija driblati dok obojica ne bi spali s nogu.

A onda je došao rat. Porodica Lojo napušta Foču i kreće u izbjeglištvo. Stara priča o najvećem čovjekovom prijatelju ponovila se: četiri mjeseca kasnije Diksi je uginuo od tuge za ubijenim gazdom Nedžibom.

– Bježeći od ratnog požara uputili smo se ka Crnoj Gori. Nedžib je vozio, ja sam sjedela pored njega, a djeca i Diksi pozadi. Nismo mogli da ga ostavimo, suviše smo ga voljeli. Put nas je odveo u Pljevlja. Zastrašeni ratnim pokličima šešeljevaca i Kilibardinih narodnjaka, sedmi dan napuštamo taj grad i bježimo ka primorju – počinje svoju priču Azra.

– Čim smo stigli u Ulcinj – nastavlja Azra – prijavili smo se Crvenom krstu. Smjestili su nas u kuću Ćemala Lozaje koji je vrata svog doma velikodušno otvorio za bosanskohercegovačke izbjeglice. Pored smještaja, on je nevoljnicima davao hranu i odjeću. Stigle su i moje sestre Saliha i Munivera, sa djecom i muževima.

U ranim jutarnjim satima, 22. maja 1992. godine, crnogorski policajci upadaju u kuću Ćemala Lozaje i odvođe sve muške glave „na informativni razgovor“. U Ulcinju je tog dana uhapšeno oko trideset Bošnjaka iz Bosne.

– Odveli su ih pred djecom. Moje su djevojčice plakale. Diksi je trčao i lajao za policijskim autom u kojem je bio Nedžib, skoro do zgrade Odešenja bezbjednosti. Kao da je imao predosjećaj da je Nedžib u smrtnoj opasnosti – kaže Azra.

A baš tog dana Azra i Nedžib trebalo je da proslave šesnaestogodišnjicu braka: 22. maja 1976. godine vjenčali su se u Dubrovniku. Kako zlo ne dolazi samo, Azra na godišnjicu vjenčanja saznaje da su im fočanski četnici opljačkali i zapalili kuću.

– Nekoliko sati kasnije vratili su se moji zetovi, Fehim i Nedžad. Rekli su da ih je saslušavao Mišo Stevanović zvani Šumar, ugostitelj iz Foče, i da je on zadržao Nedžiba u pritvoru.

Otišla sam u policiju. Tražila sam da razgovaram sa načelnikom. Poslije mnogo otezanja primio me je i rekao da je Nedžib zadržan i da će ga pustiti isto veče. Oko osam sati uveče pustili su me da u prisustvu policije razgovaram s mužem. Razgovarali smo desetak minuta. Rekao mi je da su smješteni u zagušljivim i smrdljivim podrumskim prostorijama u kojima ima fekalija, da niko od policajaca sa njim nije razgovarao, da su tu i Munib i Enes Hadžić iz Foče.

Nedžib je tu i prenoćio. Azra je ujutro sa kćerkama otišla u policiju.

– Načelnik mi je obećao da će Nedžiba pustiti oko dvanaest sati, a policajci su nam rekli da napustimo zgradu. Sjedela sam na klupi sa djecom i čekala Nedžiba. Tačno u dvanaest sati izveli su ga iz zgrade zajedno sa Munibom i Esadom Hadžićem. Potrčale smo prema njemu, ali su ga policajci ubacili u kola. Samo sam uspjela da ga pitam kuda ga vode. Rekao je: „U Bar ili Foču“ – kaže Azra, dodajući da je Nedžiba tada posljednji put vidjela.

Azra je otišla u Bar, u tamošnji Centar bezbjednosti, da se raspita o svom suprugu.

– Nisu mi dozvolili da uđem. Policajci su mi ispred vrata zgrade rekli da je Nedžib ubijen, i zaprijetili da će djecu i mene isto ubiti, jer smo njihovi neprijatelji. Jedan od njih se drao: „Vi naše ubijate po Bosni, a mi ćemo vas.“

Strepeći od ostrašćenih barskih policajaca, Azra se vraća u Ulcinj i od tamošnjeg načelnika policije, čijeg se imena ne sjeća, traži potvrdu da joj je suprug uhapšen.

– Nismo obavezni da izdajemo bilo kakvu potvrdu, jer vaš muž u policiji nije proveo duže od 48 sati – hladno je odgovorio načelnik.

Azra ne odustaje. Odlazi u Podgoricu. Traži prijem kod ministra policije Pavla Bulatovića i njegovog zamjenika Nikole Pejakovića. Nisu je primili. Ipak:

– Pozvala sam telefonom kabinet ministra policije Pavla Bulatovića. Zahvaljujući nekim zajedničkim prijateljima na koje sam se pozvala, on mi se javio. Ukratko sam mu ispričala kako je policija uhapsila Nedžiba i kako su ga odveli u Bar. Molila sam ga da interveniše da ga puste, jer moj muž ništa loše nije uradio.

„Ne znam o čemu se radi. Nisam u toku. Dajem vam časnu riječ da ću provjeriti šta je u pitanju. Nazovite me sutra“, rekao mi je ministar policije.

Azra svu noć nije spavala. Zora je sporo dolazila. Ujutru je opet pozvala ministra policije.

– „Još ne znam o čemu se radi. Provjeravamo. Zovite me sutra, slobodno“, rekao mi je ministar policije. Pozvala sam i sutra. Opet je vrdao. Ponovila sam poziv i sljedećeg dana, a onda je prestao da se javlja. Njegova sekretarica bi mi jednostavno rekla da nije tu i da nazovem drugi put.

Azra je istovremeno zvala i zamjenika ministra policije Nikolu Pejakovića.

– I on je tvrdio da nije u toku, da ne zna o čemu se radi, da će sve provjeriti. Zamolio bi me da nazovem kasnije. To sam i činila. Kasnije me je i on izbjegavao. Sekretarica je ponavljala da je na nekom važnom sastanku ili na putu.

Ministar policije i njegov zamjenik nisu više bili dostupni, ali se Azra nije predavala. Pavlu Bulatoviću i njegovom zamjeniku, Nikoli Pejakoviću, poslala je nekoliko pisama. Molila ih je samo jedno: „Kažite mi bar gdje se nalaze posmrtni ostaci moga muža.“

Odgovor nije dobila.

Azra se za pomoć obratila i Slobodanu Kaleziću, sekretaru Crvenog krsta Crne Gore.

– Primio me je – kaže Azra – jer sam mu rekla da dolazim po preporuci njegovog ulcinjskog prijatelja Fejza. Obećao je da će pokušati da nešto sazna o Nedžibu i da će nam javiti. Ostavili smo i brojeve telefona. Nedugo zatim javio se na telefon porodice Lozaja. Rekao je da se Nedžib nalazi u Foči.

Azra je više puta telefonom razgovarala i sa Asimom Dizdarevićem, potpredsjednikom Skupštine Crne Gore.

– Molila sam ga da spasi Nedžiba. Na kraju je bio iskren. Rekao mi je: „Vjerujte mi, ne mogu vam pomoći. I sam imam bliskog rođaka iz Višegrada, ljekara, i ne mogu ništa da saznam o njegovoj sudbini.“

Više ga nije zvala.

Shvatajući da je izgubila bitku za svog Nedžiba i da bi se mogle ostvariti policijske prijetnje o likvidaciji njene djece, Azra pakuje kofere. Sa djecom, sestrama, zetovima i njihovom djecom napušta Crnu Goru. Kreću na dug put, prema Makedoniji.

– Odlučili smo da ostavimo Diksija kod jedne djevojke iz komšiluka. Obećala je da će ga paziti i držati kod sebe dok mi ne dođemo za njega. Na večer su Lejla i Alma plakale. Vjerovali ili ne, plakao je i Diksi. Išle su mu suze kao kod djece. Saliha to više nije mogla da gleda: rekla je da ga vodimo sa nama. Šestoro smo se smjestili u auto. Držala sam Diksija u krilu od Ulcinja do Skoplja. Putovanje je trajalo skoro dvanaest sati.

U Skoplje su stigli uveče. Zaustavili su se na nekom parking. Nisu imali gdje da spavaju.

– Nepoznati mladić, Makedonac, prišao je Diksiju. Počeo je da ga miluje i da razgovara sa nama. Ispričali smo mu u kakvoj smo nevolji. Zahva-

ljujući Diksiju odlučio je da nam pomogne. Odveo nas je u garsonjeru svog prijatelja, gdje smo se okupali i proveli dva dana.

Potom su se uputili u Štip, u vikendicu zetovog prijatelja, nekog Pančeva. Tu su proveli dvadesetak dana. Azra se u međuvremenu čula sa Slobodanom Kalezićem. „Bio sam u Foči. Nedžiba nisam vidio, ali imam pouzdanu informaciju da se nalazi u logoru. Nažalost, nismo uspjeli ući tamo“, rekao je Kalezić.

Krenuli su ka Hrvatskoj. Znali su da ih čeka dug put prepun neizvjesnosti. Odlučili su da Diksija, ipak, ostave bratu vlasnika vikendice. Na rastanku, kaže Azra, opet svi plaču. I Diksi, naravno. Preko Bugarske, Rumunije i Mađarske, nakon mjesec dana stižu u Hrvatsku. Odlaze u Umag. Tamo se smještaju u kuću svog poznanika. Potom odlaze u Njemačku. U oslobođenu Bosnu i Sarajevo vратиće se pet godina kasnije.

Azra je bila u stalnoj telefonskoj vezi sa Skopljem:

– Pošto smo otišli iz Skoplja, krajem avgusta, javili su nam da je Diksi uginuo. Odbijao je hranu sve do smrti. U isto vrijeme i Nedžib je odveden iz fočanskog logora. Od tada mu se gubi svaki trag. Vjerovatno je tada i ubijen.

Nedžibova sestra Nađa kaže da njen brat nije zaslužio da ga crnogorski policajci uhapsu i deportuju:

– Moj brat Nedžib je toliko ljudi spasio. Imao je veoma rijetku krvnu grupu. Nije gledao za koga daje krv. Svima je pomagao i svojom krvlju spasio mnogo Srba iz Foče.

A baš oni su mu došli glave.

SUAD KARAČIĆ

Jama „Piljak“ nalazi se na obroncima Zelengore, na vrhu Mališ, dvadeset kilometara od Foče. Dubine oko četrdeset metara, otvora veličine omanje sobe. Sa dubinom se sužava i otvor, tako da pri samom kraju iznosi oko jedan metar kvadratni. Na samom dnu, poput okrenute pečurke, nalazi se prostor od tridesetak kvadrata. Sredinom juna 2001. godine tu su na jednoj gomili pronađeni ostaci 63 Bošnjaka iz KP doma Foča. Karadžićevi egzekutori su, kažu stručnjaci, strijeljali nedužne ljude na rubu jame. Tijela su im potom gurnuli u jamu. Nisu ih čak ni zatrпали.

Tri godine kasnije tu su otkriveni posmrtni ostaci dvadesetsedmogodišnjeg Suada Karačića iz Sarajeva. Identifikaciji je prisustvovala i njegova majka Haska. Grč na licu, stiskanje šaka, nemoćni pogled prema nebu, suze. Ništa na svijetu ne sliči tako kao majke u bolu za izgubljenom djecom.

– Naš život je prestao kada su nas pozvali iz Federalne komisije za traženje nestalih osoba i saopštili nam da dođemo u Visoko, na prepoznavanje i na identifikaciju ostataka tijela. Na osnovu DNK utvrdili su da se tamo nalaze ostaci našeg sina Suda. Bili smo očajni. Sa svojim najbližima otišla sam da prepoznam sina. Moj muž Rasim nije mogao da pođe, jer je imao dva teža moždana udara. Dok sam gledala u ostatke mog djeteta, poželjela sam da me više nema – kaže Haska.

Suad je rođen u Sarajevu. Tu je završio i srednju mašinsku školu. Kako se nije mogao zaposliti u struci povremeno je radio u picerijama. Početak rata zadesio ga je u rodnom gradu. Pošto je situacija u Sarajevu svakim danom bivala sve teža, odlučio je da pođe u Budvu, gdje je tokom ljetnjih sezona radio u piceriji „San Marino“, vlasništvo Nikole Slovinića. Svakodnevno se svojoj porodici javljao telefonom, ali jednog dana telefon nije zvonio. Njegovu porodicu počele su mučiti crne misli.

Crnogorski policajci su tog 24. maja 1992. godine u Herceg Novom zastavili automobil kojim je upravljao Nikolin sin Vedran Slovinić. Do njega je sjedio Suad Karačić. Nakon legitimisanja, policajci hapse Karačića. Razlog: „Iz Bosne i Hercegovine je.“ Odvode ga u sabirni centar u Herceg Novom.

– Imali smo – svjedoči Haska – nekakvu šuhvu da nešto nije u redu. Moj muž Rasim pozvao je telefonom Vedrana. Budno sam pratila razgovor i shvatila da nešto nije uredno. Rasim je onda spustio slušalicu i počeo da plače. Panika me uhvatila. Pitala sam šta se desilo. Nije mogao da progovori. Jedva je izustio: „Haska, našeg Sudu su zarobili!“

Vedran je, nastavlja Haska, ispričao Rasimu da je Suada odvela crnogorska policija.

– Zvali smo sve koje smo poznavali u Crnoj Gori, svakodnevno smo razgovarali i sa Nikolom. Kada su telefonske linije prekinute, pokušali smo nešto saznati uz pomoć radio-amatera i Crvenog krsta. Naša komšinica Nevenka imala je brata na agresorskoj strani. Zamolili smo je da se kod njega raspita o Sudu. Njen muž Marinko pozvao je jednog dana telefonom nekog u Foči. Kratko mu je rečeno: „List istrgnut“, što je značilo da je Sudo ubijen. Nismo htjeli da u to vjerujemo, ali smo sve više očajavali.

U nadi da će nešto saznati o Suadu njegova porodica je posjećivala i razne vidovnjake. Rasim je redovno odlazio na razmjene zarobljenika, ne bi li među njima ugledao svog sina. Sve je bilo uzalud. Onda im se javio logoraš Hamed Čelik. On je sa Suadom bio u logoru u Foči, ali je razmijenjen. Ispričao im je da se Sudo silno brinuo kako će njegovi reagovati kada saznaju da je u zarobljeništvu. Pitao se jesu li gladni, je li ih strah?... Hamed im je rekao da je Suada u logoru ostavio živog.

– Javio nam se – veli Haska – i neki Ibro Karović, koji je takođe robijao sa Sudom, zatim neki Sadik iz Trebinja. On nam je ispričao da je dao kompletno imanje za slobodu. Prilikom razmjene molio je da puste i Sudu. Samo su ga pogledali, ništa nisu rekli...

Kako su lica i glasovi nesrećnih majki obojeni istom tugom.

FOČANSKI INFERNO

Munib Hadžić, penzionisani nastavnik praktične nastave iz Foče, jedan je od rijetkih koji je preživio crnogorsku deportaciju i fočanski inferno. Polako započinje svoju priču, kao da nikud ne žuri. Kazuje kako je uhapšen i deportovan za Foču, kako je nakon tri mjeseca u autobusu punom zatočenika doveden do Nikšića i istog dana vraćen u fočanski logor, kako je, napokon, oslobođen u Podgorici... Kako vrijeme odmiče, sve češće pravi pauzu. Otpočinje i dio priče kako je sa njim uhapšen i deportovan njegov bratanić Esad, koji šest dana kasnije umire u fočanskom logoru. Nisu mu, veli, htjeli pomoći u zatvoru. Tu Munib zastaje, ne može više da govori:

– Kada god ovo pričam, grlo me izda, stisne me u grudima. Ne mogu dalje, moram malo stati – kaže jedva izgovarajući. Ćuti, nemoćno gleda sebi u šake. Izgleda kao da će svakog časa pustiti dušu. Uzima gutljaj vode, ali ne pomaže. Guta pljuvačku, nemoćno stiska pesnice, glasa još nema...

Okupiranu Foču Munib Hadžić je sa porodicom napustio početkom maja. Sklonili su se u Ulcinj, kod svog domaćina Midhata Katane, ali tokom velike racije sprovedene 22. maja barska policija hapsi Muniba, njegovu suprugu Asimu, kćerku Almiru, sina Nusreta, bratanića Esada, te ženine rođake Senada i Sabinu Vahida.

– Tada su nas odveli u zgradu policije u Ulcinju. U hodniku smo zatekli još dvadesetak uhapšenih Fočaka. Zatim je došao Mišo Stevanović – Šumar, iz Foče, kojeg dobro znam. Pozdravio se sa nama i ušao u kancelariju u kojoj su saslušavali privedene ljude. Nekoliko sati kasnije ispred nas je stao inspektor iz Ulcinja. Držao je spisak u ruci: „Neka ostanu Munib Hadžić, Enes Hadžić i Nedžib Lojo. Ostali su slobodni“, reče inspektor – svjedoči Munib.

Spustili su ih u podrum, u neku samicu. Uveče dozvoljavaju Munibovoj supruzi i kćerki da ga posjete. Munib ih upozorava da sa njegovim sinom, tridesetogodišnjim Nusretom, bježe odmah i što dalje. Sjutradan policajci odvođe Muniba, Enesa i Nedžiba u Bar. Opet ih zatvaraju u neki vlažni podrum.

– Dok smo silazili – nastavlja Munib – jedan visoki, brkati policajac je svakog od nas, onako usput, opsovao i udario šakom iza vrata. Tu smo zašli još četvoricu uhapšenih Fočaka: Ekrema Ćema, Ševka Kubata, Asima Babića i Abdulaha Kamerića, čiji su posmrtni ostaci deset godina kasnije nađeni u jami blizu Tjentišta. Nakon dva sata vraćaju nas gore. Brko opet čeka, i opet nas udara.

Strpali su ih u policijski kombi. Pramac – sabirni centar u Herceg Novom. Bilo je vruće, tijesno i zagušljivo.

– Skoro smo se gušili – prisjeća se Munib. – Esu je bilo najgore. Kada smo stigli na trajekt, otvorili su vrata „marice“. Policajci su putnicima na trajektu pokazivali na nas govoreći da smo „zločinci“. Ljudi su nas gledali sa strahom i prezirom. U Herceg Novom su nam uzeli podatke i zatvorili nas u jednu podrumsku sobu.

Tu smo – nastavlja Munib – bili bez hrane i vode dva dana. Nisu nam dozvolili ni upotrebu toaleta. Jedan od nas, da mu ne spominjem ime, morao je da izvrši veliku nuždu tu pred svima nama. Nije bilo druge. Kasnije smo ga podigli na ruke kako bi kroz visoki prozorčić izbacio kesu sa izmetom. Oko podneva 25. maja policajci su u našu ćeliju doveli novu grupu Bošnjaka uhapšenih na crnogorskom primorju: Hameda Čelika i Ismeta Pašovića iz Foče, Ismeta Isakovića, Enesa Biča, Mirsada Borovca i Samira Krdžaliju iz Goražda, te pet Srebreničana – Bekira Krdžića, Nezira Krdžića, Bega Jahića, Azisa Burića i Envera Mujčića. Dovedeni su i Sadik Demirović iz Trebinja i Suad Karačić iz Sarajeva. Alija Čardaklija iz Goražda smješten je, ne znam zašto, u samici do naše ćelije.

Dok su smještali nove zatvorenike, Munib je zamolio jednog policajca da mu dozvoli da pije vode. WC je bio tu, s druge strane hodnika. Pustio ga je. Pošto se napio, Munib je počeo da se umiva, što je ražestilo milostivog policajca:

– Pukao me šakom iza vrata, zgrabio i gurnuo u onu ćeliju. „Još treba da te obrijem, majku ti jebem“, vikao je na mene. Eto, pustio me da se napijem, ali mu je zasmetalo što sam krenuo i da se umijem.

Policijci oko podneva uvode u autobus dvadeset i jednog Bošnjaka i šesnaest Srba iz Bosne. Krajnje odredište: Kazneno-popravni dom Foča. Bošnjaci se tamo odvođe kao navodni zločinci, a Srbi kao dezerteri.

– Dok su nas ispred policijske stanice u Herceg Novom trpali u autobus, naišao je Osmo Bajrović, moj prijatelj iz Foče. Čim nas je ugledao shvatio je o čemu se radi. Polako se okrenuo, a onda se dao u bijeg iza prve krivine. Dan kasnije je uhvaćen i deportovan za Srebrenicu. Nije preživio – veli sjetno Munib.

– Krenuli smo. U autobusu su bili i do zuba naoružani policijci. Kada smo došli u Plužine, tu su nas predali kolegama iz Foče. Premješteni smo u fočanski autobus. Došli smo u Foču, u KP dom, negdje oko devet sati uveče. Poređali su nas uza zid. Naredili su nam da dignemo ruke i okenemo se prema zidu. Tu nas je pretresao Slavko Koroman. Cinično je rekao da nam neće faliti dlaka s glave. Nas Bošnjake su smjestili u sobu broj 20, u kojoj je prije rata godinama robijao Alija Izetbegović, a Srbe odvođe u posebnu sobu. Njima nije bilo loše: slobodno su šetali, imali su bolju hranu, nisu ih tukli. Kasnije su neke pustili, a druge, navodno, odveli na ratište. Uglavnom, uskoro Srba nije bilo u logoru.

Samo dva dana kasnije pada i prva glava:

– U srijedu, 27. maja oko deset sati uveče, Esadu puca čir. Jako krvari. Pitam ga: „Da pozovem stražara?“ Kaže: „Nemoj ih nikako zvati, ubiće me!“ Ubrzo je počeo da gubi svijest. U panici sam povikao: „Straža! Straža!“ Stiže stražar Milenko Vladić, sa još jednim kolegom. Ispričah im o čemu se radi. Rekoše da su svi doktori na ratištu i odoše. Uzalud sam ih molio da iz susjedne ćelije dovedu doktora Ibra Karovića ili doktora Azisa Torlaka, da Esu makar savjetima pomognu – veli Munib.

Tokom noći niko nije došao da pomogne teško bolesnom Esadu. Ujutru, on pada u komu.

– Eso je već u komi. Ponekad dođe sebi, ali vrlo kratko. Vidim sa prozora Gojka Čeranića, medicinskog tehničara KP doma. Zovnem ga i kroz prozor mu ispričam o čemu se radi. Dođe on za dva sata. Pogleda Esada

i reče: „Neka ga četvorica stave na ćebe i iznesu na treći sprat, u ambulantu.“ Tamo je Gojko pokušao da Esu uključi transfuziju, ali nije mogao da mu pronađe venu, mnogo iskrvario. Odlučili su da Esa navodno prebace u bolnicu. Policajac Zoran Matović mi je kasnije rekao da je Eso smješten u Gradsku bolnicu, na interno odeljenje, i da je tamo umro, a ja se bojim da ga u bolnicu nisu ni vodili, već da su ga odmah bacili u Drinu – kaže Munib, teško zadržavajući suze.

U fočanskom logoru uslovi su bili na granici ljudske izdržljivosti. Logoraše su, svjedoči Munib, iscrpljivali glađu, tukli, zlostavljali fizički i psihički. Nakon što bi zatvorenike uveče mučili – ujutru su ih odvodili na pogubljenje.

– Kada bi uveče tukli logoraše, stavljao sam jastuk preko glave. Od tih jauka nisam mogao da spavam. Ne znam šta su im radili, ali su se njihovi jauci čuli do pola grada. Koga su tukli, taj se živ nije vratio. A ti samo čekaš kad će i tebe prozvati. Jedne večeri sam otvorio prozor da skočim, da se ubijem, jer sam mislio da je na mene došao red. To je bilo 24. juna, kada su grupu logoraša odveli u Upravnu zgradu i do zore ih mučili. Ti jauci me i danas proganjaju – kaže Munib, koji je za samo mjesec dana izgubio više od dvadeset kila.

Za doručak su logoraši, objašnjava Munib, dobijali šolju čaja i tanku, gotovo prozirnu krišku hljeba. Hljeb se rezao na 22 parčeta. Koga bi zapao okrajak, taj je bio srećnik. Za ručak: najčešće samo prokuhan krompir ili makarone, bez soli i začina, i isto takva kriška hljeba. Za večeru obično ništa. Kasnije je i to reducirano, pa su logoraši dnevno dobijali samo „doručak“ – šolju čaja i tanku krišku hljeba.

Munib je, ipak, imao sreće: prebačen je u radni vod. Nije, dakle, morao da po čitav dan čami u ćeliji, gdje se spavalo na podu, već je radio u radionici. Vodili su ga i u grad: tamo je obijao brave i sefove u stanovima i kućama izbjeglih Bošnjaka. Čim bi Munib otvorio sef, policajci bi pokupili vrijednosti iz njega. Munib je dobijao i užinu: tanku krišku hljeba namazanu margarinom. Uz to, dešavalo se da mu tokom boravka u gradu neko od dobrih Srba pokloni i čitav hljeb.

Nakon tačno sto dana zatočeništva Munib se, na trenutak, dočepao slobode:

– Moj bivši učenik, policajac Zoran Matović, pozvao me je 30. avgusta u kancelariju. Kaže: „Munibe, idete na slobodnu teritoriju.“ Pitam: „Gdje to?“ „U Crnu Goru“, odgovara on začuđeno. Potom su mene i još 54 logoraša sakupili u restoranu KP doma. Odlučili su da nas puste, valjda je trebalo da ukinu taj logor. Dok smo čekali prevoz, iz logora su odveli oko stotinu ljudi, među njima je bio i Abdulah Kamerić. Sve su ih pobili. Čekali smo autobus, koji je tek sjutradan stigao. Pod pratnjom policije, ukrkali su nas. Krenuli smo za Crnu Goru.

Ali na granici, u Šćepan Polju, počinju da ih maltretiraju vojnici.

– Vozači su spiskove sa našim imenima odnijeli u baraku, koja se nalazila na samoj granici. Dok su oni obavljali formalnosti oko prelaska granice, jedan vojnik prilazi i kuca na prozor mladiću iz našeg autobusa. Naređuje mu da se krsti. On neće. Vojnik ulazi unutra, prilazi mladiću i udara ga šakama po glavi. Pustio mu je krv na usta i na nos. Drugi vojnik viče: „Neka, Miletiću!“ Taj se Miletić potom unosi u lice drugom logorašu, koji nije imao više od četrdeset kila. Pita ga kako se zove. Onaj mu kaže, a Miletić njemu: „Majku ti jebem, ti se zoveš Slobodan Milošević. Reci da se zoveš Slobodan Milošević!“ On neće – ćuti. Miletić ga udara šakama po glavi i ponavlja isto pitanje. Jadan čovjek popušta i glasno kaže: „Ja se zovem Slobodan Milošević.“ Stigoše i vozači. Krenusmo dalje bez fočanskih policajaca koji se sa granice vratiše nazad.

Logoraši su se napokon dokopali „slobodne teritorije“ Crne Gore. Bezbjedno stižu blizu Nikšića i već prave planove kako će najbrže stići do svojih porodica, ali slijedi užasan obrt: ispred samog ulaska u Nikšić njihov autobus pretiče automobil iz Foče. U kolima je po zlu čuveni četnički vojvoda Pero Elez. Vozaču autobusa pokazuje rukom da stane.

– Obučen u vojnu uniformu, bradat, pun sebe, Pero Elez naređuje vozačima da okrenu autobus i da nas vrate u Foču.

Logoraši su pognuli glave: znali su da crnogorska vlast neće ništa učiniti da spriječi četničkog vojvodu da ih, iz srca njene teritorije, odvede u koncentracioni logor, mnoge i u smrt. I Mirsad Borovac je takođe dobro znao da ih crnogorska policija i carinici neće vratiti sa granice, iako bi to morali učiniti po svim božjim i ljudskim zakonima.

– Kako u autobusu nije bilo policajaca, Mirsad Borovac je sjeo na patos između vozača i konduktera. Molio ih je da mu tokom vožnje otvore vrata – da iskoči. Kunarac i Blagojević, vozač i kondukter, obojica iz Foče – nisu htjeli. Govorili su da iza nas ide Pero Elez, da će ga ubiti čim iskoči iz autobusa, bez obzira na to što se nalazimo u Crnoj Gori. „Za ime Boga, samo mi otvorite vrata. Ja ću skočiti, pa šta bude. Neka me i ubiju, bar će se znati gdje mi je grob!“, molio je Mirsad. Nisu mu otvorili. Zajedno sa nama vraćen je u Foču.

Nakon kraćeg zadržavanja, autobus prelazi crnogorsko-bosansku granicu. Tri mjeseca poslije majske deportacije bosanskih izbjeglica, crnogorska vlast tako aktivno učestvuje u novom zločinu nad Bošnjacima. Oko četiri sata poslije podne autobus stiže u Foču. Logoraše smještaju u jednu sobu KP doma. Dva sata kasnije dolazi policajac.

– Prozvao je samo nas trideset pet. Ponovo su nas ukrkali u autobus za Crnu Goru. Odmah smo krenuli. Ostale su kasnije odveli na pogubljenje. Među njima su bili Mirsad Borovac i Ismet Pašović, uhapšen u Herceg Novom.

Pred zoru stižu u Podgoricu. Vozači im kažu da su slobodni. Logoraši žure da što prije napuste autobus, da se opet ne pojavi Pero Elez. Munib se ukrcava u autobus za Ulcinj, ostali odlaze u Rožaje.

– S njima je pošao i Rasim Jusufović, nastavnik iz Foče, oženjen Crnogorcom, kao i Hasan Čankušić, kojem su dva sina ubili u KP domu. Njega nisu htjeli da ubiju, već su ga namjerno ostavili živog i pustili kako bi što više patio.

Kada je Munib stigao u Ulcinj, Mithad Katana ga nije prepoznao.

– „Jesi li ti to, Munibe, jesi li bolestan, što si toliko smršavio?“, pitao me je. Dok me je vodio kući, ispričao sam mu šta sam preživio. Iznijeli su mi odmah da jedem, sjećam se dobro – gulaš. Malo sam uzeo. Oni navali-li: „Jedi, jedi!“ Jedva sam ih ubijedio da mi se želudac suzio, pa nisam mogao da jedem – veli Munib, koga je ispred kuće čekao njegov stari ju-go.

– Nisam znao gdje su moji. Uspio sam nekako da telefonom uspostavim kontakt sa Šefikom, Esovom suprugom. Rekao sam joj da je Eso umro od pucanja čira, da mu nisu htjeli pomoći u bolnici. Počela je da plače, nije mogla da govori.

– Odjednom mi je sve pocrnilo pred očima. Nisam mogla da vjerujem da su mog Esa ubili. Nisam znala kako ću to saopštiti našoj sedmogodišnjoj Almi. Oduzela sam se. Morala sam vezu prekinuti – kaže u suzama Šefika.

– Kasnije, kada se Šefika malo pribrala, ponovo sam je pozvao telefonom. Preko nje sam uspostavio kontakt sa svojom porodicom, izbjeglom u Rijeku, u Hrvatskoj – objašnjava Munib.

A onda se Munib uputio u ulcinjsku policiju. Tražio je načelnika. Htio je samo da ga pita zašto ga je uhapsio.

– Sva je sreća da ga nisam našao. Valjda sam od svega bio malo pobudalio – kaže Munib osmjehujući se.

– Eto, toliko sam bio poludio da sam sjeo u jugo i pošao za Bar. Tamo sam auto ukrcao u auto-voz Bar–Beograd. Srećom da me niko u vozu nije legitimisao, mada tokom čitavog puta nisam ni riječ progovorio. On-da krenem autom prema Subotici, iako sam znao da je Fočak Mehmed Sofradžija u Novom Sadu uhapšen, doveden u KP dom i ubijen. Prođem pet-šest policijskih patrola, niko me ne zaustavlja. Mojima sam rekao da me čekaju kod autobuske stanice. Stignem tamo oko deset sati uveče, parkiram se i zaspim. Negdje oko ponoći neko kuca na prozor mojih ko-la. Laknulo mi je, to su bile moja kćerka i žena. Došle su preko Mađarske da me dočekaju i donesu mi pasoš. Uh, koliko je tu suza poteklo.

Stigli su, potom, do Rijeke. Zbog psihičkih problema Munib je tamo zatražio pomoć ljekara. Sljedeće godine su prešli u Njemačku. Munib je nastavio sa liječenjem kod tamošnjih psihijatara. Četiri godine kasnije vratio se u Bosnu, u Sarajevo. I sada pije „njemačku terapiju“, ali još ne može da se oslobodi scena hapšenja, robijanja, noćnih krika i jauka iz Foče.

Munib često razmišlja ko mu je spasio život. Misli da je ključni trenutak bio kada su ga na saslušanje u logoru pozvali isljednici Vojo Starović, Zoran Vladičić i Miodrag Koprivica.

– Sa Vojom sam prije rata zajedno i radio. Pitali su me da li sam član SDA, iako su dobro znali da sam bio član SK. Molio sam Voja da me pusti. Prijateljski mi je rekao: „Munibe, kada bih te sada pustio – ti do stana ne bi živ stigao. Ubio bi te neko od Srba nasred ulice.“ Molio sam ga da me pusti da pođem u Crnu Goru, da idem tražit familiju. Obećao mi je: „Časna riječ, pomoći ću ti.“

Munib misli da ga je možda spasio i Savo Todović, zamjenik upravnika KP doma, koga Haški tribunal tereti za užasne zločine nad Bošnjacima:

– Kada su mi saopštili da idem za Crnu Goru, Savo mi je rekao: „Munibe, pozdravi mi Nusreta. Nadam se da ćemo se sresti nakon rata.“ Neko od njih mi je pomogao, da nije – ne bih danas bio živ.

Nakon rata je doista potražio Sava Todovića u Foči.

– Nisam ga pronašao. Rekli su mi da je proglašen za ratnog zločinca i da je nekud pobjegao.

Savo Todović, zvani Bunda, u međuvremenu se našao iza rešetaka Sheveningena zajedno sa Mitrom Raševićem, komandirrom straže u fočanskom KP domu. Tužilaštvo ih tereti u osamnaest tačaka za progone na političkim, rasnim i vjerskim osnovama, protivzakonito zatočenje civila, ubistva, mučenja, okrutna postupanja... i druge zločine počinjene u fočanskom KP domu 1992. i 1993. godine. Na osnovu iste optužnice Tribunal u Hagu osudio je upravnika KP doma Milorada Krnojelca na petnaest godina zatvora.

Munib je takođe saznao da je vojvoda Pero Elez, komandant miljevin-skog bataljona fočanske brigade, poginuo. Dok je postrojavao jedinicu, 21. oktobra 1992. godine, ispao mu je kolt i opalio. Metak je probio stomak i završio visoko u kičmi. Prebačen je u Kliničko-bolnički centar u Podgorici, gdje su teške rane vidali srpski ranjenici sa bosanskog ratišta, i gdje je umro nakon petnaest dana. I Pero Elez je stradao od zločinačke ruke. Što bi rekao književnik Marko Vešović.

NIKOLAIDIS

Iz smrtonosnog obruča oko Sarajeva porodica Jovana Nikolaidisa izbjegla je u posljednji čas. Jovanov sin Andrej, koji će kasnije postati poznati pisac, odlično se sjeća tih dana:

– U Ulcinj smo došli krajem aprila. Brat i ja smo se u metežu sarajevskog aerodroma ukrkali u nekakav vojni transporter, tokom ljeta sam saznao da ga zovu „Kikaš“ – jer se ispostavilo da je upravo tim avionom švercovano oružje. Majka i otac stigli su sedmicu kasnije – raspalim žutim vartburgom prošli su kroz snijegom posutu Bosnu. Vozili su kroz smetove i uz mnogo sreće dokopali se Ulcinja. Mnogo puta razmišljao sam o snijegu koji je te 1992. pao tako kasno. Danas znam zašto, jedna rečenica Alfreda Hičkoka pomogla mi je da shvatim. Jer Hičkok je, upitan zašto najviše voli plavuše, odgovorio: „Zato što krv najbolje izgleda kada se prospe po bijelom.“ Zato je pao snijeg: da bi tragedija Bosne bila što uočljivija, da bi užasni prizor krvi prosute po snijegu opomenuo i zaustavio klanicu. Ali zlikovci nisu pokazali razumijevanje za vizuelne senzacije. Snijeg je zalud pao: proći će godine prije nego se Zapad smiluje i prekine krvoproljeće u Bosni.

Andrej je sedmoga maja postao punoljetan. Skromnu proslavu remetio je strah da će crnogorski policajci upasti u njihovu kuću i odvesti slavjenika i njegovog oca nazad u Bosnu.

– Bila je to najtužnija proslava koju sam vidio. Imao sam osamnaest godina i bio savršeno izgubljen. Telefonske veze sa Sarajevom još su radile. Čuo sam se sa prijateljima iz Prve gimnazije. Zvao sam Irmu i Eda Brankovića, samo da bih poslije razgovora plakao. Ubijao me je osjećaj da sam, napustivši Sarajevo, izdao sve prijatelje, čitavu svoju prošlost, sve što jesam. Slično osjećam i danas. Vjerovatno će me taj osjećaj krivnje pratiti do kraja života. A pravo govoreći, i ne borim se protiv njega. Ne možeš se boriti protiv istine.

Moj nervni sistem se ubrzano raspadao. Od ranog jutra tresle su mi se ruke, gradom sam hodao kao zombi. Majka je pak bila pribrana. Načula je da izbjeglice iz Bosne policija lovi i isporučuje Karadžiću. Zato me nije

prijavila u Crveni krst – nikome se nije moglo vjerovati. Tek sam 1994. prijavio svoj boravak u Crnoj Gori. Do tada sam živio ilegalno. Iz noći u noć otac, majka i ja skakali smo iz sna svaki put kada bismo čuli da se kola zaustavljaju pred našom kućom. Otac je zoru dočekivao sa lovačkom puškom u rukama, čekajući trenutak kada će doći po nas. Izbjegavao sam odlaske u grad. Godinama nisam putovao nikud izvan Ulcinja. Svaki put kada bih vidio policijsku ili vojnu uniformu preznojio bih se. Živio sam kao Jevrejin u getu.

Andrej kaže da je čitav Ulcinj znao da su policajci pohvatali izbjeglice i deportovali ih natrag u Bosnu.

– Ali teror je bio potpun – niko o tome nije ni pisnuo. Tek nedavno, kada sam išao da prijavim da mi prijete smrću zbog teksta o sramoti Herceg Novog iz kojega su izručili najviše ljudi, u ulcinjskoj policiji su mi ispričali da su uhapšene izbjeglice kao pse vezivali za radijatore u hodniku.

Andreju su policajci ispričali čemu su izbjeglice bile izložene, ali nisu otkrili ko mu je, nekoliko dana ranije, polomio šoferšajbnu na automobilu. Svejedno, Andrejev odlazak u policiju bila je još jedna potvrda da je pobijedio ličnu traumu i strah.

– Straha od policije oslobodio sam se tek 1997, kada se raspao DPS i kada je policija postala crnogorska. Do tada, a naročito početkom devedesetih, ta policija bila je čuvar srpstva u Crnoj Gori. Bilo je jasno da se njome komanduje iz Beograda. Danas je crnogorska policija nešto sasvim drugo. Dio najekstremnijih je svojevremeno prešao u zloglasni Sedmi bataljon. Dio je iz Srba prešao u Crnogorce. Ako zatreba, opet će se vratiti u Srbe. To je ovdje kao prelazak iz jednog fudbalskog kluba u drugi. Nacija ti dođe nešto kao profesija – igrač malo za jedne, pa malo za druge.

Andrej i nakon trinaest godina stalnog boravka u Crnoj Gori ima status izbjeglice. Vlasti mu ne daju crnogorsko državljanstvo i pored toga što je njegov otac Jovan rođen u Crnoj Gori i tu ima djedovinu. Kažu da se u Crnoj Gori 1994. godine prijavio kao izbjeglica pa još nema zakonskog osnova da dobije crnogorsko državljanstvo.

Šteta. Za Crnu Goru.

ALIJA ČARDAKLIJA

– Oca uvijek sanjam bez glave. Vidim njegovo tijelo, ruke, sve, ali glave nema. Pričam sa njim, priča i on sa mnom, ali glave nema. Vidim mu cipele, ali lice ne. I tako od moje jedanaeste godine. A tako bih voljela da mu vidim lice – kaže Elma Čardaklija, dvadesetčetvorogodišnja lijepa ekonomistica.

Elma je imala jedanaest godina kada su joj crnogorski policajci uhapsili i odveli oca Aliju. Nisu se obazirali na dječji plač. Ubijedena je da njeni snovi imaju duboku vezu sa tim kobnim događajem.

Sve do 18. decembra 2003. godine o Aliji Čardakliji njegova porodica nije znala ništa. Tog dana, baš na rođendan njegove supruge Suade, zazvonio je telefon u njihovom stanu u Goraždu. Iz Federalne agencije za nestale u BiH Suadi su javili da su pored Drine, u mulju, u selu Prohići kod Žepe, pronađeni Alijini posmrtni ostaci. Sve nade su pale u vodu: to je bio jedan od najgorih dana u njenom životu.

Alija Čardaklija rođen je u Pljevljima, u Crnoj Gori. Živio je u Goraždu. Tamo je bio poslovođa jedne prodavnice. Njegova supruga Suada radila je kao hemijski tehničar u vojnoj industriji. Kćerke Elma i četiri godine starija Lejla u školi su nizale same petice. Alija je u Herceg Novom imao i svoj stan. Tu je sa porodicom provodio ljeta, ali i svaki slobodan dan. Rat u Bosni je i njima promijenio život. Suada se sa djevojčicama sklonila u Herceg Novi. Računala je da će biti najsigurnija u domovini svog muža i svom stanu. Ipak, Aliji nije pomoglo ni to što je rođen u Crnoj Gori: jedne večeri crnogorski policajci su ga uhapsili i već sljedećeg dana, sa još 36 bosanskih izbjeglica, predali zamjeniku šefa obezbjeđenja KP doma Foča, Slavku Koromanu.

Dok priča o svom Aliji, Suada briše suze i uzima lijek za smirenje:

– Sredinom aprila izašli smo iz Goražda, preko Čajniča. Alija je platio našem sugrađaninu Momiru Vukoviću da bezbjedno prebaci djecu, mene i moje roditelje u Herceg Novi. Kako smo mislili da ćemo ostati svega desetak dana, i da će se situacija u međuvremenu smiriti, spremili smo ono

najosnovnije. Uoči 1. maja zvala sam Aliju da dođe, da nam donese novca. I došao je, ali novca nije imao ni za cigarete. Mnogo je platio za naš izlazak, a preostali novac su mu Srbi oteli prilikom prelaska granice u Rudom. Nismo imali od čega da živimo, pa smo se prijavili Crvenom krstu. Morala sam da se pomirim sa teškom istinom: čekala sam u dugim redovima sa ljudima koji su me provocirali govoreći: „Turcima ovdje nema mjesta“, „Došla si ovdje da jedeš Slobov hljeb“... Nisam mogla više. Odustala sam, ali me je Gospava Kovačević, koja je godinama tamo volonterski radila, ubijedila da to ne činim.

Dani su prolazili. Situacija u Bosni bivala je sve gora i gora. Krv je šikljala na sve strane.

– U subotu, 24. maja – svjedoči Suada – oko jedanaest sati uveče, na naša vrata zakucala su dvojica muškaraca. Jedan je bio u uniformi crnogorske policije, drugi u maskirnoj. Došli su policijskim jugom. Alija se u tom trenutku tuširao, pa sam ja otvorila vrata. Pitali su da li je tu vlasnik stana, Alija Čardaklija, i da li može da pođe sa njima kako bi im dao neke podatke. Tražili su da požuri. Na brzinu se obukao i onako mokre kose otišao sa njima. Pošto je moj muž bio teški šećeraš i imao tromb desne noge, koji je zahtijevao mirovanje, pitala sam ih kada će se vratiti. Rekli su za pola sata. Moj otac, Mustafa, ponudio se da i on pođe sa Alijom. Pitali su ga koliko ima godina. Kada im je rekao 70, kazali su mu da ostanu.

Alije nije bilo za sat, ni za dva, ni čitave noći. Ujutro je Suada otišla u hercegnovski MUP da ga traži.

– Kada sam na prijavnici pitala za Aliju, trojica policajaca su počeli da dobacuju. „Došla je Turkinja da traži muža“, „Ostaće nama da je jebemo“, cerekao se jedan od njih. Uputili su na moj račun još mnogo uvreda i prostakluka. Drugi je nekud otišao i vratio se za nekoliko minuta. Rekao mi je da se Alija ne osjeća dobro, traži da mu donesem čarape i nešto za jelo, što sam i učinila. Kada sam narednog dana došla da obiđem muža, rekli su mi da su Aliju vratili u Bosnu. Više ga nisam vidjela.

U tom hercegnovskom mraku bilo je i tračka ljudskosti. Suadi su posebno pomagali komšinica Gospava i njena snaha Melanija.

– U našoj zgradi posebno nas je čuvala i pazila starija gospođa, učesnica NOB-a, Gospava Kovačević. Brinula je o nama kao majka, pomagala nam moralno i materijalno. Ona je čak platila kurs engleskog za obje moje kćeri, mlađu upisala u osnovnu, a stariju u srednju školu. Njena snaha, poznata novinarka Melanija Bulatović, hrabrila nas je i pomagala od prvog dana naše nesreće. One su nam vratile povjerenje u dobre ljude.

Suada ne zaboravlja ni ljude zbog kojih je preživljavala veoma teške trenutke:

– Jednog dana došli su Veljo Vrećo, geometar, i Đurica Lubarda, slikar iz Goražda. Pred djecom su rekli da se selimo za Tursku i da tu nemamo što da tražimo. Koracima su mjerili naš stan i procjenjivali koliko ima kvadrata. Poslije nekoliko dana Veljo Vrećo je ponovo došao, ovog puta sa sinom, oficijom JNA iz Kumbora. Kaže da pođem sa njima za Foču da tražimo moga Aliju. Majka se oštro usprotivila. Rekla mi je: „De ćeš bona, deca su ti ostala bez oca, hoćeš li da ostanu i bez majke? Nećeš se živa vratiti. Još ti, dijete, ne znaš šta su četnici.“ Odustala sam.

Krajem godine Suadu su pozvali u hercegnovsku policiju. U kancelariji su je čekala trojica inspektora. Onda je ušao taj Veljo Vrećo.

– Počeo je da viče i pita se kako jedna Turkinja može tu da sjedi. Lažno je tvrdio da je Aliji pozajmio pet hiljada maraka. Tražio je od mene da mu vratim taj novac, da prodam stan i kola. Odbila sam. Pitala sam ga kako ga nije sramota da laže, jer mu je moj Alija novčano pomagao. „Čujete li vi šta Turkinja priča na srpskoj teritoriji, jebem joj majku tursku“, vikao je Vrećo. Okrenula sam se prema inspektorima. Pitala sam ih kako dozvoljavaju da u njihovom prisustvu Vrećo vrijeđa jednu ženu. Inspektor, za kojeg sam kasnije saznala da se zove Milorad Šljivančanin, samo je rekao: „Susjedna vrata su od tužioca, pa ga tamo tužite!“ Ustala sam i demonstrativno izašla...

Djeca koja rano ostanu bez oca brzo sazriju i još brže se uozbilje, valjda se ranije uhvate u koštac sa životom. To nepisano pravilo potvrđuje i Elma. Djeluje neuobičajeno ozbiljno za svoje godine:

– Kada su odveli moga oca, natjerali su me da prerano zatvorim ružičasta vrata djetinjstva – objašnjava Elma koja još ne može da se oslobodi svih ružnih uspomena.

– Jednom prilikom su u naš stan upali dvojica Karadžićevih boraca. Govorili su da se spakujemo, da će nas odvesti kod tate koji se, navodno, nalazi u jednom privatnom logoru. Lejla je zvala policiju. Za tri minute su došli policajci na čelu sa Miloradom Šljivančaninom, komandirom policije. Odmah su ih uhapsili. Šljivančanin nam je tada rekao: „Ako vas neko bude maltretirao, odmah nas pozovite.“

Početak naredne godine stvari postaju još gore. Na Suadina vrata kucaju i pripadnici Vojske Republike Srpske, koji su se tih dana u Crnoj Gori ponašali kao oslobodioci i narodni heroji.

– Najgora nam je bila ta 1993. godina – veli Suada. – Svakog vikenda su nam dolazili bradati, prljavi i do zuba naoružani Srbi iz Republike Srpske. Maltretirali su nas i prijetili da će nas, kao i Aliju, odvesti u logor. Mi bismo zvali policiju, policija bi ih odvela, ali su oni dolazili ponovo. To je trajalo čitavu godinu.

Suada piše pismo i crnogorskom predsjedniku Momiru Bulatoviću. Traži istinu o svom Aliji. Početkom jula 1993. godine dobija odgovor¹¹ u kojem se, između ostalog, kaže: „Radnici MUP-a Crne Gore dana 25.05.1992. godine predali su upravniku KPD 'Foča' Koroman Slavku 37 lica, od čega 21 muslimanske i 16 lica srpske nacionalnosti. Među tim licima je i Čardaklija Alija. MUP-u Republike Crne Gore nakon primopredaje ovih lica nije poznata njihova sudbina iz osnovnog razloga što je na području bivše BiH došlo do građanskog rata, koji je uslovio potpuni prekid policijske saradnje i nemogućnosti informisanja o sudbini predatih lica.“

Suada je tako saznala da je njen muž deportovan iz države u kojoj je rođen, i da predsjednik Crne Gore tretira međunarodno priznatu Bosnu i Hercegovinu kao bivšu državu.

¹¹ Odgovor Komisije za predstave i žalbe Generalnog sekretarijata predsjednika Republike Crne Gore, br. 07-436 od 5. jula 1993. godine.

I pored tih poražavajućih saznanja, Suada je ostala u Crnoj Gori, u svom stanu. Djeca su pohađala školu, Elma osnovnu, a Lejla srednju ekonomsku. Lejla je išla u isti razred sa kćerkom zloglasnog Gojka Jankovića iz Foče, koji će kasnije kao ratni zločinac završiti iza rešetaka Haškog tribunala.

– Gojkova kćerka je krišom u moju svesku stavila sliku Alije Izetbegovića, i na mojoj svesci napisala: „Ja volim Muslimane.“ Onda je to pokazala svima u razredu. Spasio me drug iz razreda, Saša Vučurović, koji je đacima rekao da je vidio kako mi podmeće – kaže Lejla.

Elma je, s druge strane, imala neprijatnosti sa nastavnicima. Osmi razred, čas srpskog jezika. Nastavnica traži da se učenici izjasne o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Lejla je na teškim mukama.

– Čas od 45 minuta trajao je za mene 45 godina. Učenici su se listom izjašnjavali da su Srbi. Red je došao i na mene. Ustala sam. Nastavnica mi je rekla: ukoliko hoću da se izjasnim kao Srpkinja, ona će to napisati. Ču-tala sam. Ponovo me je pitala. Onda sam prelomila: rekla sam da se osjećam kao Muslimanka... Završio se i taj teški čas. Stojim ispred škole, gledam kako pada kiša pomiješana sa jakim vjetrom. Kostu mi se lede od hladnoće. Očevi dolaze kolima po svoju djecu, ja sama stojim. Po mene nema ko da dođe. Zli ljudi su odveli moga tatu kada je imao 43 godine. Nisu mu dopustili da nas zaštiti od svih nedaća. Stojim. Čekam da se oluja smiri. Onda sama nastavljam kući.

Krajem avgusta 1995. godine Suadin otac Mustafa umire. Ukopan je na gradskom groblju u Herceg Novom, u grobnici porodice Kusturica. Alija Čardaklija je, desetak godina kasnije, ukopan u Bosni. Suada i Lejla žive u Goraždu, Elma u Sarajevu.

Stan u Herceg Novom nisu prodale.

ENES NESTAO, ISMET RAZMIJENJEN

U rodnoj kući Enesa Biča sada se čuju samo tihi koraci njegove majke Ramize, ucvijeljene starice. Ramizu obično jednom godišnje iz daleke Danske posjeti kćerka Vahida i Enesova supruga Sabina sa djecom. Mnogo im se obraduje, ali ostanu jako kratko: sve ih u toj kući podsjeća na Enesa, kojeg su crnogorski policajci uhapsili i deportovali, a Karadžićevi ratnici ubili.

Sabina i Enes Bičo imali su prije rata omanji butik tekstilne robe u centru Goražda, živjeli su u porodičnoj kući, bili dobro situirani. Bez velikih problema, u očekivanju prinove, uživali su u prvim koracima dvogodišnjeg sina Kerima. No njihov život odjednom postaje noćna mora: srećna porodica pred ratnim strahotama mora da napusti sve. Preko noći postaju izbjeglice, bez igdje ičega. Utočište traže u Crnoj Gori. Sredinom aprila stižu u Herceg Novi i smještaju se u bosanska odmarališta u Kumboru. Nisu sami: sa njima je Enesova sestra Vahida, njen muž Ismet i njihova dva sina.

Enes Bičo i Ismet Isaković, zet i šurak, poranili su tog 25. maja na pijacu, u Herceg Novi. Sa njima je u kolima bio i prijatelj Bogoslav Droco, ali ih u Meljinama zaustavlja policija. Nakon legitimisanja odvođe ih „na informativni razgovor“. Ubrzo su pustili Bogoslava – bio je invalid. Pravo iz policije Bogoslav se uputio Sabini i Vahidi. Nosio je loše vijesti.

– Kada nam je ispričao šta se dogodilo, nastala je panika među nama – svjedoči Vahida. – Odmah sam otišla kod Mata Milovića, našeg dugogodišnjeg prijatelja iz Herceg Novog. Zajedno smo pošli u policiju. Pred zgradom Centra bezbjednosti u Herceg Novom bilo je mnogo policije, vojske i naoružanja. Ispred zgrade su se nalazila i dva tenka. Prepoznala sam i neke Srbe iz Goražda. Slobodno su se kretali, stalno su nešto izlazili i ulazili. Matu su pustili unutra. Ubrzo se vratio. Rekao mi je da ih je vidio, ali da ništa ne može da učini. Donio mi je Ismetov vjenčani prsten i Enesov lančić. Suze su se okamenile negdje u dubini moje očne duplje. Onda sam se vratila u Kumbor...

U razgovor se uključuje Sabina:

– Kerim me je uplakano pitao zašto je policija odvela tatu. Lagala sam da će se tata brzo vratiti. Osjećala sam strašne bolove i strah: i beba u mom stomaku se grčila kao da je i ona osjećala neko zlo...

Vahida je na brzinu spakovala nešto hrane i garderobe i ponovo se uputila u Herceg Novi. Sa njom je krenula Sabina sa Kerimom. Usput je kupila dvije šteke cigareta i dva hljeba. Nije ni slutila da je to posljednji „poklon“ koji će uručiti svom bratu. I danas je pogled na bijeli hljeb podsjeti na taj trenutak:

– Uvijek se upitam da li su to bile njegove posljednje cigarete i njegovi posljednji zalogaji hljeba.

Kada je Vahida stigla ispred zgrade Centra bezbjednosti, tražila je od policajaca da joj kažu šta se dešava sa njenim mužem i bratom.

– U međuvremenu se – kaže Vahida – okupilo mnogo majki, žena, sestra i djece uhapšenih ljudi. Policajci su nas tjerovali, kao neku paščad. Prišla sam jednom mlađem policajcu i pitala ga šta će učiniti sa njima. Izbečio se na mene i proderao: „Povadićemo im oči. Aliji Izetbegoviću treba da pošaljemo dvije kile muslimanskih očiju!“ Zastala sam. Onda je neka lavina proključala iz mene. Opsovala sam mu majku četničku i onog ko mu je dao policijsku uniformu. Izvadio je pištolj, repetirao ga i prisionio na moje čelo. Osjetila sam jezivu hladnoću željeza. Sabina je vrištala. Ja sam, onako u šoku, govorila: „Pucaj, pucaj!“ Visoki, brkati policajac energično mu je naredio da spusti pištolj, ali ga je on i dalje držao na mom čelu. Izbezumljeno je prijetio: „Ubiću je, ubiću je!“, ali je brkati policajac priskočio i oduzeo mu pištolj.

Pred zgradom policije parkirala su se dva autobusa, vojnici su pjevali četničke pjesme. Jedan od njih prišao je Vahidi.

– Ponudio mi je flašu govoreći: „Pij, bula, biće ti lakše!“ Prezrivo sam ga pogledala, a on me je posuo rakijom iz flaše. Policija je sve nijemo posmatrala.

Onda su izveli zarobljenike – nastavlja Vahida. – Išli su u koloni, dvojica po dvojica. Predvodio ih je onaj visoki, brkati policajac, s nekim papirima u ruci. Sa strane su se nalazili brojni, dobro naoružani policajci. Takve prizore sam gledala samo u partizanskim filmovima, gdje su Njemci, četnici i ustaše odvodili ljude na strijeljanje. Uzela sam torbe sa hljebom, garderobom i cigaretama i pošla prema koloni. Policajci nisu dozvolili da priđem, ali im je onaj brkati rukom pokazao da me puste. Dodala sam im one torbe. U mog muža, Ismeta, na licu je igrao svaki mišić. Kao da mu se neka životinja podvukla pod kožu, pa uzaludno traži izlaz. Stisnuo me je za ruku i šapnuo: „Znaš šta ti je činiti?“ Moj brat Enes grlio me je čvrsto i ponavljao: „Čuvaj mi Kerima i Sabinu.“ Dvije velike suze skotrljale su mu se niz lice.

Počela je da pada kiša. Autobusi su krenuli i ubrzo se izgubili iz vidokrug. Vahida se plačući uputila ka Kumboru:

– Osjećala sam stid. Stidjela sam se sopstvene gluposti. Pitala sam se kako sam mogla biti toliko glupa i naivna da dođem da me Crnogorci zaštite od bosanskih Srba!? Neka im je na čast!

Ali tu nije bio kraj njihovim mukama.

– Dok smo prolazile ulicama Herceg Novog, prolaznici su nas vrijeđali. Govorili su kako su sretni što su naši muževi – „snajperisti iz Goražda“ – dobili zasluženu kaznu. Bila sam nemoćna da bilo šta odgovorim, gutala sam svoje suze, bojeći se za život mog sina i moje još nerođene bebe – veli Sabina.

– Maltretirani smo – dodaje Vahida – do besvijesti. Najviše u gluho doba noći. Nikad nismo oblačile pidžamu, niti smo spavale u isto vrijeme. Nismo znali ko i kada će nas napasti: policija, razne vojske, građani, omladina, djeca srpskih izbjeglica.

U međuvremenu, Sabina je dobila zvaničnu potvrdu¹² CB Herceg Novi, koju je potpisao načelnik Milorad Šljivančanin, da je Enes Bičo, „shodno depeši MUP RCG, zajedno sa ostalim građanima R BiH, dana 25. maja 1992. godine, povraćen u BiH i predat radnicima Stanice milicije Foča u Sabirni centar“.

I Enesova majka Ramiza saznala je za njegovo hapšenje. Predosjećala je najgore:

– Iako je naša kuća udaljena dvadesetak kilometara od Foče, niko mi nije mogao pomoći da nešto saznam o sinu. Znala sam šta se dešava u Foči: imali smo kuću na samoj obali Drine, a rijeka je često izbacivala leševe. Ludila sam od straha da ću jednog dana tu vidjeti i moga Esa. Gledala sam tijela nesretnih ljudi kako plutaju rijekom i Boga molila da Esa ne zadesi ista sudbina. Svako ko je roditelj može razumjeti šta govorim – veli majka Ramiza.

Sabina je početkom vrelog jula osjetila porođajne bolove. U gradu u kojem su policajci poslali njenog muža u smrt, rađao se novi život. Enesova kćerka.

– Petog jula – kaže Sabina – negdje u ponoć, osjetila sam jake bolove. Uz Vahidinu pomoć došla sam do Doma zdravlja u Herceg Novom. Na vratima bolnice dočekale su nas medicinska sestra i doktorica. Objasnila sam da su moji porođajni bolovi jaki i molila da me sanitetskim vozilom prebace u Kotor. Rekli su da imamo dovoljno vremena i da se za prevoz do kotorske bolnice moramo same snaći. Osjećala sam da će beba uskoro izaći vani, plakala sam i molila da mi pomognu. Nisu htjele. Gubila sam svijest, ruke su mi se zgrčile i dobile retardirani oblik. Doktorica je napokon shvatila da je stanje ozbiljno. Pozvala je sanitetsko vozilo. Krenuli smo. Bolovi su bivali sve jači. Molila sam vozača, nekog Ranka, da svrati u prvu bolnicu na koju naiđemo. Zaustavio se pred Vojnom bolnicom u Meljinama. Sa Vahidom je istrčao da potraži pomoć, ali pomoći nije bilo: ljekar je uporno ponavljao da je to bolnica samo za ranjenike i da nemaju porodilište...

¹² Potvrda nije zavedena, ali je potpisana i ovjerena pečatom CB Herceg Novi, MUP Crne Gore, u prilogu knjige.

A onda je beba počela da izlazi:

– Vahida je dotrčala i uhvatila bebu u svoje ruke. Osjećala sam da umirem.

Nakon što su joj pružili prvu pomoć, tu među srpskim ranjenicima koji su se liječili u Crnoj Gori, ljekari su procijenili da Sabina mora hitno za Kotor. Njena posteljica je ostala u utrobi, a bebin pupak, nestručno vezan, jako je krvario. No zahvaljujući kotorskim ljekarima Sabina i beba su spaseni. To se zove sudbina: Enes Bičo je iz Meljina odveden u smrt, a dva mjeseca kasnije, sasvim neplanirano, baš tu u Meljinama, rodila mu se kćerka Zerina.

– Kumborski dani – kazuje Sabina – sporo su prolazili. Sve više smo bile utučene, poražene i gladne. Jedne noći neko je snažno zakucao na naša vrata. Sledile smo se od straha. „Otvorajte, policija“, viknu neko. Vahida uplašeno upita: „Kako da budem sigurna da ste policija?“ „Otvoraj, čuj šta velim!“ Bojažljivo je otvorila vrata. Ukočeno smo gledale šta će se desiti. Dvojica crnogorskih policajaca tražili su nam novac i zlato. Nismo ga imale: prije njih su nam ga oduzeli bosanski Srbi. Naredili su da naš auto ujutru dovezemo pred hercegrovsku policiju, što smo i učinile. Novca nismo imale, a pomoć Crvenog krsta bila je nedovoljna. Pri svakom preuzimanju pomoći Mira iz Crvenog krsta nas je maltretirala, često i pljuvala. Bilo je, naravno, i dobrih ljudi u Kumboru. Bez njih sigurno ne bismo preživjeli, i duboko smo im zahvalne.

Nakon što su izgubile svaku nadu da će im se najbliži vratiti, i shvatajući da neće još dugo izdržati u Crnoj Gori, Vahida i Sabina pakuju kofere. Uz pomoć prijatelja, koji su ranije otišli u Dansku, tamo su potražile spas. Nakon dugih godina čekanja Vahida je ugledala svog muža Ismeta. On je jedan od rijetkih koji je preživio fočanski logor smrti.

– Kada se moj muž pojavio na vratima izbjegličkog kampa u Danskoj, oči malog Kerima uporno su, iza njegovih leđa, tražile tatu. Kada je Kerim shvatio da njegov otac nije sa Ismetom, pogledao me je tako tužno da me taj pogled proganja kao noćna mora. Nikakvi ljekari i psiholozi nisu izbrisali te gorke godine mog života. Dok sam živa svjedočiću o nehumana-

nosti jednog naroda i države. Svojim pokoljenjima ću savjetovati da Crnu Goru, iz koje i ja vučem korijene, uvijek zaobilaze – kaže Vahida.

Ni Ismet ne zna šta se dogodilo sa njegovim šurakom Esom. Zna samo to da je jednog dana iz KP doma odveden na razmjenu iz koje se nije vratio.

Ismet Isaković, goraždanski estradni menadžer, razmijenjen je 24. avgusta 1994. godine, na mostu Bratstva i jedinstva u Sarajevu. Promijenio je tri srpska logora: Foču, Rudo, Sarajevo. Za to vrijeme je izgubio čitavih 50 kilograma.

Kada su ga crnogorski policajci uhapsili, mislio je da ga vode na informativni razgovor i da će ga brzo pustiti. Međutim, kada su ga strpali u autobus za Foču, shvatio je šta će se dogoditi:

– Prilikom ulaska u autobus oko nas su bili raspoređeni naoružani policajci MUP-a Crne Gore. Upozorili su nas da slučajno ne napravimo kakvu glupost, jer će odmah pucati. U Plužinama smo presjeli u autobus iz Foče. Tokom vožnje, fočanski policajci, koji su nas preuzeli od crnogorskih kolega, pjevali su četničke pjesme. Prolazeći putem od Šćepan Polja do Foče, vidio sam kako gore mnoge kuće – prisjeća se Ismet.

U Kazнено-popravnom domu u Foči Ismeta su odveli u sobu broj 20.

– Bila je to velika prostorija u kojoj smo sve obavljali, čak i nuždu. Kasnije su me zatvorili sa grupom intelektualaca iz Foče, među kojima su bili doktor Ibro Karović, inženjer hemije Dževad Lojo, hirurg doktor Amir Berberkić i drugi. U fočanskom logoru sam izgubio pedeset kila i tamo ostao do početka juna 1993. godine, kada sam prebačen u Rudo.

Ismet je mislio da će brzo biti razmijenjen za srpske borce koje je zarobila Armija BiH, ali je ostao u Rudom „tamo do marta 1994. godine“, gdje je obavljao najteže fizičke poslove.

– Prebačen sam potom u zatvor Kula kod Sarajeva. U njemu sam ostao do 24. avgusta 1994. godine, kada sam napokon razmijenjen na mostu

Bratstva i jedinstva, u Sarajevu. Odmah sam otputovao u inostranstvo. Spasio sam glavu, ali nije lako živjeti sa bolnim ranama u duši. Supruga i ja ne radimo zbog psihičkih problema.

Ismet je bolestan, ali živ. O njegovom šuraku, tridesetogodišnjem Esadu, ni trinaest godina poslije svega ništa se ne zna. Ako je već mrtav, ma koliko to surovo zvučalo, možda bi bilo bolje da je majka Ramiza njegovo tijelo ugledala u Drini.

Makar bi ga ljudski ukopala i znala gdje mu je mezar.

MAMA, ODOH JA

Ritam kojim se prožimaju život i smrt, smrt i život, možda se zove sudbina. Mladi harmonikaš iz Goražda Sanin Krdžalija u tom kolopletu nije imao sreće: uhapšen je u policijskoj raciji istoga jutra kada je iz Pljevlja stigao u Kumbor. Već po podne je deportovan. Da je ostao u Pljevljima, kako ga je majka Sejda ubjeđivala, možda bi preživio. Ovako, ostala su joj samo sjećanja.

– Nakon što smo početkom aprila izbjegli iz okupiranog Goražda, u Pljevljima nas je nesebično prihvatila divna porodica Sanje Vlahovljak, kod koje smo ostali do 25. maja. Dan ranije moj sin se čuo sa Ismetom Isakovićem, predsjednikom udruženja estradnih radnika Goražda. Ismet se nalazio u Herceg Novom i zvao je Sanina da pođe kod njega, jer je dogovorio da sviraju u nekom hotelu i trebao mu je harmonikaš. Molila sam Sanina da ne idemo tamo, da se ne udaljavamo, nešto loše sam predosjećala – kaže Sejda.

Ali je sin nije poslušao: smrt ga je, izgleda, privlačila kao jak magnet.

– U Kumbor smo stigli rano ujutru 25. maja. Pošli smo u Crveni krst da se prijavimo, ali su nam tamo rekli da prijave muškaraca ne prihvataju, što mi je bilo sumnjivo. „Mama, onda odoh ja“, reče Sanin i uputi se ka kampu gdje smo se smjestili. Na izlasku iz Crvenog krsta srela sam Suedu Čardakliju, iz Goražda. Sva uplakana rekla mi je da su joj dan ranije uhapsili i odveli muža i da je u toku velika policijska racija. Uspaničeno sam trčala do kampa, ali je bilo kasno: moja kćerka Sanela mi je sva uplakana potrčala u zagrljaj i rekla da su uhapsili i odveli Sanina. Osjetila sam bol koji se ne može opisati.

Sa kćerkom Sanelom Sejda se odmah uputila u hercegrovsku policiju. Samo su Sanelu pustili da uđe. Rekli su joj da bratu može donijeti garderobu i hranu, i da će oko dva sata po podne biti vraćen za Bosnu.

– Čekale smo ispred zgrade policije. Na parkingu je bio autobus. Vozač je kazao da ih vode u KP dom u Foči, da će Muslimane poslati u logor, a Srbe na ratište. Tačno u dva iz zgrade policije izveli su poveću grupu mu-

škaraca. Dozvolili su mi da zagrlim sina. Nisam ni slutila da je to naš posljednji zagrljaj, naš posljednji zajednički trenutak. Onda sam doživjela nervni slom – svjedoči Sejda.

Munib Hadžić, preživjeli logoraš, tu je scenu gledao iz autobusa:

– Jadno dijete. Majka i sestra su ga grlile i tijelima sprečavale da uđe u naš autobus. Policijaci su ga na zor odvojili od njih i ubacili u autobus. Tuga je bila to gledati – kaže Munib.

U grupi deportovanih izbjeglica, zajedno sa Saninom, bio je i njegov prijatelj Ismet Isaković, koji će, i to je sudbina, preživjeti dvoipogodišnje zatočeništvo u logoru u Foči.

Naredna tri dana Sejda je sa Sanelom redovno išla u policiju da se raspitaju šta je sa Saninom. Policajci im, naravno, nisu ništa htjeli reći.

– Četvrtog dana – kaže Sejda – pronijela se vijest da će policajci hapsiti i radno sposobne žene, i da je u Baru već uhapšena Jasna Begović iz Goražda. Bila sam van sebe: nisam željela otići, jer sam se nadala Saninovom povratku, a s druge strane, strašno sam se plašila da mi ne odvedu i kćerku.

U strahu da će joj policajci odvesti i drugo dijete, Sejda odlučuje da bježe iz Herceg Novog i Crne Gore. Majka i kćer kreću prema Skoplju.

– Ni danas mi nije jasno kako sam auto dovezla do Skoplja. Oči su mi bile pune suza; iza svake krivine očekivala sam policijsku patrolu koja će nas zaustaviti i odvesti moju Sanelu. Više nikom nisam vjerovala.

Zadnjeg dana juna, u petak, Sejdu je u Skoplju pozvala Sanja iz Pljevalja. Radosno joj je rekla da se Sanin javio telefonom i da su ih povelili na razmjenu u Čajniče.

– Našoj sreći nije bilo kraja. Poslale smo poruku našima u Goraždu da će Sanin biti razmijenjen i da ga tamo čekaju. Ali je sreća kratko trajala. U

nedjelju me je Sanja ponovo pozvala. Rekla mi je da razmjena nije uspje-
la, da je Sanin vraćen u Foču. Ponovo je nastao užas – kaže Sejda.

Dani i sedmice su prolazili, Sanin se nije javljao. Jednog dana Sejdu je u
Skoplju pozvao Sadik Demirović. I njega je policija uhapsila na crnogor-
skom primorju i zajedno sa Saninom deportovala u Foču.

– Rekao mi je da je bio s mojim sinom u Foči i da ima vijesti za mene. Sa-
dik, moja Sanela i ja ubrzo smo se našli u jednoj kafani na Bitpazaru. Pre-
poznao me je po slici koju je moj sin imao u džepu. Ispričao nam je da
je sa Saninom bio u istoj ćeliji, da su ga iz logora pustili pošto je njego-
va supruga Srbima iz Foče dala u Podgorici 25.000 maraka i mercedes.
Ispričao mi je da Sanina nisu tukli, da je zbog očajne hrane dosta smr-
šao. Pričao je da su svaku noć slušali kako odvođe ljude iz ćelija i kako ih
tuku, da su kroz prozor ćelija gledali kako ubijaju Bošnjake i njihove leše-
ve bacaju s mosta u Drinu – priča Sejda.

Sadik je zabrinutoj majci ipak pružio tračak nade: rekao je da muškarce
dovedene iz Crne Gore ne ubijaju, već ih čuvaju za razmjenu. Početkom
septembra i taj se tračak gasi:

– U Skoplje je došla jedna grupa muškaraca puštenih iz fočanskog zatvo-
ra. Među njima sam pronašla i starijeg gospodina, Safeta Kumra, koji je
jedno vrijeme s mojim sinom bio u istoj ćeliji. Rekao mi je da je dobro
znao Sanina, da je moj sin bio veliki čistunac, da je često prao svoje
farmerice i patike. Ispričao mi je da su Sanina sa većom grupom mlađih
logoraša odveli 30. avgusta. Toga dana se, kaže, odlično sjeća, jer je kroz
prozor vidio kako ulaze u autobus. Nosili su svoje lične stvari. Safet mi je
na kraju rekao: „Ne brinite, to znači da su ga vjerovatno odveli na raz-
mjenu, jer kada su logoraše vodili na gubilište, nisu im dozvoljavali da
nose lične stvari, kako se kasnije ne bi otkrio njihov identitet.“ To su bila
posljednja pouzdana saznanja o Saninu. I evo trinaesta godina o mom
sinu, koji je imao samo 22 godine, više ništa ne znam – kaže Sejda.

Ništa se ne zna ni o sudbini Saninovog sugrađanina Mirsada Borovca.
Istog dana su uhapšeni, deportovani i po svemu sudeći odvedeni na gu-
bilište.

– Tog 30. avgusta iz KP doma je odvedeno oko stotinu ljudi raspoređenih u četiri grupe. Među njima su bili Mirsad Borovac i Sanin Krdžalija – svjedoci Munib Hadžić.

A malo je nedostajalo da bar Mirsad Borovac ostane živ. On je bio u grupi fočanskih logoraša koji su 30. avgusta 1992. godine oslobođeni i autobusom upućeni prema Podgorici. Onda su taj autobus, odmah iza Nikšića, sustigli četnički vojvoda Pero Elez i kompanija. Naredili su vozačima da sve zarobljenike vrate nazad, jer je „u međuvremenu donesena drugačija odluka“. Dok su ih vraćali za Foču, Mirsad je molio vozače da otvore vrata autobusa kako bi iskočio. Nisu mu otvorili. Istoga dana su ga sa još devetnaest putnika iz tog autobusa odveli u smrt.

Mirsadova majka Bejta čudi se „kako su ti zlikovci mogli bez ikakvog razloga isporučiti tolike ljude“, dok se njegov otac Husein pita:

– Znamo da su ga predali Karadžićevim četnicima, ali ako su ga ubili, zašto nam bar ne kažu kada i gdje, da ga bar dostojanstveno sahranimo?

Na početku rata dvadesetosmogodišnji Mirsad napustio je rodno Goražde i sa suprugom Dijanom, dvogodišnjom kćerkom Irmom i bratom Nihadom stigao u Herceg Novi.

– Mirsad je tog sunčanog majskog jutra – svjedoci Dijana – otišao u kupovinu. Po podne je kod nas došao Bogoslav Droco, zvani Beli. Rekao mi je da je Mirsad uhapšen na ulici i da se nalazi u policijskoj stanici u Herceg Novom.

Dijana je odmah pozvala policiju. Potvrdili su joj da je Mirsad Borovac uhapšen i da će istog dana „biti poslat tamo odakle je došao“, naglašavajući da „posjeta nije dozvoljena“.

U izbjegličkoj porodici Borovac zavladała je panika. Neprospavana noć. Dijana i Nihad su odlučili da prije svitanja sa Irmom bježe prema Bijelom Polju, ali ih policija zaustavlja u Budvi:

– Odveli su nas u policijsku stanicu. Nihada su uhapsili, od mene su tražili da se sa djetetom udaljim. Molila sam ih da ga puste objašnjavajući im da su mu prethodnog dana u Herceg Novom odveli brata. Načelnik je na kraju popustio. Pozvao je telefonom i utvrdio da govorim istinu. Onda je pustio Nihada – kaže Dijana.

Nihad nikada neće zaboraviti trenutke kada se prelamalo pitanje njegovog života i smrti.

– Imao sam ludu sreću da sam ostao živ, a kada smo se na početku rata u Bosni i Hercegovini probili do crnogorskog primorja, mislili smo da smo napokon sigurni.

Slučajnost ili Sudbina? Nihad je preživio, Ismet takođe. Saninu i Mirsadu ni groba, ni traga.

SVJEDOCI OPTUŽUJU

Sadik Demirović, vlasnik kafića iz Trebinja, Ekrem Ćemo, zamjenik direktora Zavoda za zapošljavanje u Foči i njegov sugrađanin Hamed Ćelik, vozač Hitne pomoći, nisu se poznavali prije rata, ali ih sada neraskidivo vežu sjećanja iz fočanskog logora. Crnogorski policajci, zla sudbina, ili sopstvena naivnost, odveli su ih u zajedničko mučilište. Preživjeli su – da svjedoče.

Sadik je izbjegao u Crnu Goru sredinom aprila 1992. godine. Nešto ranije, zbog odbijanja da učestvuje u napadu na Dubrovnik, trebinjske vlasti, na čelu sa gradonačelnikom, inače kamiondžijom, Božidarom Vučurevićem, zatvorile su mu kafić. Zbog istog grijeha sudija Vojnog suda JNA u Sarajevu Novica Dimić osudio je Sadika Demirovića na šest mjeseci zatvora.

Bježeći od prisilne mobilizacije i zatvora Sadik se sklanja u Crnu Goru. U početku boravi u Baru i u Ulcinju, potom se prebacuje u Herceg Novi, kako bi bio bliži Trebinju. Smješta se u Centar za rehabilitaciju i liječenje u Igalu. Tu mirno provodi petnaestak dana, ali ga policajci hapse u restoranu, za vrijeme ručka, dok je sa sinovima uživao u crnogorskim specijalitetima.

– Dok sam ručao sa svojim sinovima, četrnaestogodišnjim Samirom i tri godine mlađim Semirom, u restoranu hotela u Igalu, našem stolu su prišla dvojica policajaca. Zatražili su mi ličnu kartu. Rekao sam da smo gosti hotela i da se moja lična karta nalazi na recepciji. Oni su to dobro znali, jer nas je, očito, prijavio neko od recepcionera. Strogim glasom jedan naredi: „Ustaj i pođi sa nama!“ Djeca su ostala sjedeći za stolom, a mene su odveli do recepcije. Tamo sam zatražio ličnu kartu i dao je policajcima na uvid. Pogledali su je i naredili: „Polazi sa nama!“ Pitao sam ih šta ću sa djecom. „Djeca ostaju“, rekoše.

Uplakana djeca uplašeno su gledala kako im policajci odvođe oca. Ispred zgrade policije u Herceg Novom mlađani policajac počeo je da maltretira četrdesetpetogodišnjeg Sadika:

– Pita me: „Jesi li glasao za Aliju?“, „Hoćeš li suverenu Bosnu?“ Postavljao mi je bestijalna i uvredljiva pitanja, ja sam ćutao. Uveli su me u zgradu i predali dežurnom policajcu. Kratko je rekao: „Vodi ga dolje“, dajući jednom od njih dvojice ključeve. Nikakvog objašnjenja, nikakvih pitanja i nikakve mogućnosti da barem nešto kažem u svoju odbranu. Odveli su me do neke prostorije i gurnuli unutra...

Sadik je u toj malenoj prostoriji zatekao oko trideset ljudi. Bilo je tijesno i jako zagušljivo.

– Neki su molili da ih puste u WC, ali im hercegnovski policajci to nisu dozvolili, pa su fiziološke potrebe vršili u plastične flaše i kese, što je dodatno otežavalo boravak u toj prostoriji.

Nekoliko sati docnije na vratima se pojavio policajac:

– Nervozno je naredio: „Izlazite napolje, i svi u autobus!“ Oko autobusa policajci s puškama na gotovs. S druge strane majke, supruge, sestre i djeca uhapšenih ljudi. Suze, jecaji, vriska. Policija ih tjera i gura dalje od nas, a nama naređuje: „Ulazi u autobus, ulazi!“

Autobus je krenuo prema Foči. Tokom vožnje Sadik pokušava policajcu da objasni da nije kriv, i da ga u Nikšiću pusti.

– Ironično mi je rekao: „Ne boj se, nismo mi Titovi borci, mi ne ubijamo; mi smo Šešeljeva vojska, mi koljemo“, i nastavio da se smije. Mene oblio hladan znoj, noge mi klecaju, jedva stigoh do svog sjedišta.

Crnogorski policajci u Šćepan Polju, na granici sa BiH, deportovane ljude predaju fočanskim kolegama. Ubrzo stižu u Foču. Tek nakon „dobrodošli-ce“ u KP domu nesretni ljudi shvataju da su u stvari postali logoraši.

– Postrojiše nas uza zid i narediše da se okrenemo prema njemu. „Šta ćemo sa njima?“, pita jedan od naoružanih stražara. „Neke ćemo zaklati, a druge žive odrati“, odgovara drugi. Repetiraju puške, guraju cijevi u naša leđa. Od straha ne dišem, više ne osjećam noge, a oni se takmiče ko će biti brutalniji.

U međuvremenu je Sadikova supruga Nebija došla po djecu i njihov mercedes. Pošla je i u hercegnovsku policiju. Na njeno insistiranje policijski komandir Milorad Šljivančanin izdao joj je ovjerenu potvrdu¹³ da je Sadik Demirović „shodno depeši MUP RCG, zajedno sa ostalim građanima R BiH, dana 25.05.1992. godine povraćen u BiH“ i predat fočanskim policajcima „u Sabirni centar“.

Sadik se u fočanskom logoru nagledao ljudskih patnji i ljudske surovosti, dželata i žrtava.

– Kada bi stražari vratili logoraše sa ispitivanja, oni bi po nekoliko dana nepomično ležali, obično na prsima, jer su im leđa bila modra od batina. Sjećam se Šerifa Balića, onog Šabanovića, Rasima Hanjalića, i mnogih drugih. Krv su mokrili...

A onda je Sadik došao na red. Ljude ostrvljene kao životinje upoznao je na svojoj koži:

– Jednom sam zamolio stražara da me sasluša, htio sam da mu objasnim da sam nekom greškom tu. Počeo me tući palicom. Kada sam pao, besomučno me je tukao nogama, govoreći: „Je li greška?“, „Je li greška?“ Tako izubijan, na podu sam dočekao povratak ostalih logoraša s ručka. Pomogli su mi da se vratim u sobu. Poslije nekoliko dana iz stroja za ručak izveo me je najveći krvnik među stražarima, Miro Burilo. Nakon nekoliko njegovih udaraca sam se onesvijestio...

Sadik je došao k svijesti u nekoj prostoriji bez imalo svjetlosti.

– Ne znam ni gdje sam, ni šta se dešava. Osjećam so u ustima. Ne mogu tu bol da izdržim: mokrim i kvasim usta. Strah me. Zvao bih u pomoć, vikao, ali ne smijem. Ne smijem ni zaspati, bojim se da se probuditi neću. Boli me glava, tijelo. Osjećam da sam bliže smrti nego životu...

¹³ Potvrda ovjerena pečatom CB Herceg Novi, potpisao komandir Milorad Šljivančanin, nema datuma izdavanja niti kada je zavedena, u prilogu knjige.

Sadik je u tamnoj ćeliji proveo tri dana, potom je vraćen u sobu broj 12. Stražarima je zapao za oko pa ga nakon nekoliko dana ponovo izvlače iz stroja za ručak:

– Tukli su me, pekli cigaretama po vratu i rukama. Ti ožiljci se ne miču evo trinaest godina – kaže Sadik pokazujući ruke i sprženu kožu.

Jednog četvrtka, oko osam sati uveče, stražari su naredili Sadiku da pođe sa njima. Mislio je da ga vode na strijeljanje.

– Predali su me dvojici naoružanih i prljavih ljudi u maskirnim uniformama. Gledam u njih i tresem se od straha. Pitam se da li je ovo kraj. Kako će me ubiti? Šta će mi sve prije toga učiniti? „Ne boj se“, reče mi jedan od njih, „došli smo da ti pomognemo da izađeš. Ako se dogovorimo za cijenu, mi te izvodimo odavde. Tvoj brat nam je dao pet hiljada maraka da sazna da li si živ. Da bismo te izveli, treba da zaboraviš šta si sve vidio i čuo, i da platiš još pedeset hiljada maraka.“

Sadik nije imao toliko novca, ali su „spasioci“ pronašli rješenje.

– Dogovorili smo se da im za slobodu dam dvadeset pet hiljada maraka i moj putnički mercedes. Obećali su da će doći po mene u nedjelju, 9. avgusta. Svu noć nisam mogao zaspiti, nisam mogao vjerovati da ću se spasiti. I, bogami, dođoše u dogovoreno vrijeme... Iza mene ostade porušena i popaljena Foča i preko pet stotina logoraša. Na putu prema Nikšiću saznao sam da se zovu Žaga i Gaga. Poslije sam iz medija shvatio da je Žaga u stvari ratni zločinac Dragan Kunarac, kojeg je Haški sud, zbog zločina počinjenih u Foči, osudio na 28 godina zatvora.

Sadik sa Žagom i Gagom stiže u Nikšić, u kafanu Blaža Gardaševića. Javlja se telefonom familiji u Trebinju. Ubrzo dolazi njegova supruga Nebija s jednim rođakom, koji je uz pomoć svojih prijatelja iz Nikšića došao do Žage i Gage. Posao je obavljen: oni su uzeli pare i mercedes, a Sadik se dokopao slobode.

Sadik je potom uz pomoć prijatelja, krijući se na karoseriji nekog velikog kamiona, napustio Crnu Goru i stigao u Makedoniju. Nebija i djeca su u

Skoplje došli autobusom. Odmah produžavaju za Švedsku, gdje i danas žive.

Gaga je, po svemu sudeći, bio Dragan Gagović, opasni ratni zlikovac iz Foče za kojim je Haški tribunal raspisao potjernicu. No, prilikom neuspjelog hapšenja, u januaru 1999. godine, Gagovića su ubili pripadnici SFOR-a. Bio je poznat po tome što se, u strahu od hapšenja, uvijek vozio automobilom punim djece. Junački ih je koristio kao živi štit, pretpostavljajući da pripadnici SFOR-a tako neće smjeti pucati na njega. Međutim, francuski vojnici su mu postavili barikadu, koju je probio kolima. Komandosi su potom otvorili vatru i pogodili Gagovića u glavu. Djeca su, na svu sreću, prošla bez ikakvih povreda.

Od svih deportovanih izbjeglica iz Crne Gore zatočenih u fočanskom logoru, Sadik Demirović se prvi dokopao slobode. Iako je u KP domu proveo „samo“ dva i po mjeseca, duboke rane nikada neće potpuno zarasti. Hapšenje, deportacija, tortura u logoru, ožiljci od prženja cigaretom, jauci, vriska i plač logoraša ne mogu da iščeznu iz Sadikovog sjećanja. Redovni tretmani kod psihijatra i lijekovi, to je njegov sadašnji život.

– Ja sam – kaže Sadik – još uvijek u tom paklu koji sam samo fizički preživio.

I Hamed Čelik, iskusni vozač Hitne pomoći iz Foče, po izbujanju rata sklonio se u Crnu Goru, u Igalu, kod prijatelja Todora Ćurčića. Samo što se smjestio, negdje krajem aprila posjetio ga je, kaže, policajac Blagojević i odveo na informativni razgovor. Nakon što je noć proveo u zatvoru, saslušao ga je policijski službenik.

– Objasnio sam mu da sam se u Crnu Goru sklonio bježeći od rata, da sam se uredno prijavio Crvenom krstu, da sam u kući svog prijatelja. Pokazao sam mu i potvrdu Crvenog krsta,¹⁴ izdatu u Igalu, koju sam svih ovih godina kao zlato čuvao. Pošto me je saslušao rekao mi je da sam slobodan, da idem kući, da me niko više neće uznemiravati. Dok me je

¹⁴ Potvrda o prijavi boravišta Crvenog krsta br. 85227, od 15. aprila 1992. godine, izdata u Igalu, u prilogu knjige.

ispraćao, uljudno mi se izvinio što su me bezrazložno pritvorili. Međutim, 25. maja 1992. godine, oko osam sati, ponovo su došli policajci. Naredili su da pođem s njima. Pitao sam ih kuda me vode. Odgovorili su da moram napustiti crnogorsku teritoriju, jer Jugoslavija sa BiH nema diplomatske odnose. Po dolasku u policijsku stanicu predali su me dežurnom. Pitao sam ga mogu li da razgovaram sa komandirrom. Cinički me je pogledao i rekao: „Da ne bi možda i sa ministrom? Sad ćeš ti u podrum, pa se dolje razgovaraj!“ Otvorio je vrata i gurnuo me u malu zagušljivu prostoriju punu ljudi – svjedoči Hamed Čelik.

Nakon samo dva sata Čelika sprovode u autobus.

– Oko 21 sat doveli su nas u KP dom Foča. „Evo vam ustaša“, reče crnogorski policajac kolegama iz Foče. Postrojili su nas uza zid, pretresali, škljocali puškama prijeteci da će nas strijeljati. Smjestili su nas u neku veliku salu, gdje smo i prenoćili. Ujutru smo vidjeli da ima mnogo ljudi u logoru. Po našoj procjeni oko petsto. Izgledali su grozno. Nijesam ni slutio da ću i ja uskoro biti kao oni. Tu sam proveo četiri mjeseca i izgubio 30 kilograma.

Hamed Čelik je 18. septembra zajedno sa Nezirom Krdžićem odveden u Kalinovik. Rekli su im da ih vode na razmjenu.

– Tu su nas razdvojili. Ne znam da li je Nezir preživio, nikada više ništa o njemu nisam čuo. Meni su rekli da od razmjene nema ništa i da ću biti vozač „minolovac“. To je u stvari značilo da ću biti živi štit. Voziću kamion ispred srpske kolone vojnih vozila. Ako je put miniran, ja ću prvi letjeti u zrak...

Hamed u Kalinoviku nije boravio u zatvoru, već u policijskoj stanici. Tamo su ga držali u pripravnosti zajedno sa kolegom, takođe vozačem Doma zdravlja Foča, Goranom Kukavicom, Bošnjakom pravoslavnog imena.

– Nisu mi govorili kuda idemo. Samo mi kažu: „Sjedi u kamion i vozi polako ispred nas!“ Sa bezbjedne udaljenosti oni točkovima svojih kamiona voze preko mojih tragova. Ako je minirano, smrt mi ne gine, prvi stradam. Što kažu kad kreneš, pozdravi se, ako imaš s kime, kao da se više

nikada vidjeti nećete. Tako punih šest mjeseci. Samo čekaš kada ćeš završiti kao mljeveno meso.

Ali, svako pravilo ima izuzetak.

– Jednom je Goran Kukavica prošao minu, na koju je iza njega naletio kamion iz kolone. Poginulo je nekoliko srpskih vojnika. Njihovi revoltirani drugovi prislonili su Gorana uz bukvu da ga strijeljaju. Starješina, koji je bio lakše ranjen, srećom nije dao da ga ubiju. Rekao je da Goran nije kriv i da je imao sreće. I Goran je dočekaio slobodu, sada živi u Americi.

Nakon šestomjesečnog iščekivanja Hameda odvođe na razmjenu. Pravać – sarajevski aerodrom.

– Iz Kalinovika smo krenuli prema Foći, jer se nije moglo preko Rogoja i Trnova. Na karoseriji kamiona petorica srpskih boraca i ja. Jedan iz čista mira vadi nož i stavlja mi ga pod grlo. „Da vidiš što je oštar“, kaže. „Bolje što je oštar nego tup, tako ćeš me brže i lakše zaklati“, ne odolih da mu ne odgovorim. Bi mu krivo. Ščepa me za uho dugim i prljavim noktima tako brutalno da mi poteče krv. Zaprijeti: „Zaklaću te kod onog velikog tunela!“ Nekako prebrzo stigismo do tog tunela. Naredi da siđem, da me zakolje. Ja krenem, drugi kažu: „Sjedi, sjedi, kasnije ćemo te zaklati.“ Psihički su nas ubijali, tako da nam u stvari nije bilo mnogo ni stalo do života.

Stigli su do Miljevine, tu su i prenoćili. Ujutru su, kaže Hamed, doveli još tri djevojčice, Bošnjakinje, koje su Srbi držali u javnim kućama, i jednog starca, nekog Šukriju. Strpali su ih u dva golfa.

– Krenuli smo za Crnu Goru. U Pljevljima smo ispred zgrade policije satima čekali, dok su oni tamo završavali neku papirologiju. Preko Prijepolja, Višegrada, Rogatice i Sokoca napokon smo stigli na Pale.

Dana 24. marta 1993. godine Hameda Čelika odvođe na razmjenu.

– Pripadnici UNPROFOR-a nas svojim oklopnim vozilom odvedoše na aerodrom. Za nas petoro naši dadoše petnaesticu njihovih. Poslije to-

ga „unproforci“ me ubaciše u njihovo auto i dovedoše ispred zgrade PTT „Inžinjeringa“ u Sarajevu. Tu me je čekao moj sin Muris – kaže Hamed, koji u Sarajevu provodi čitav rat.

Pet godina kasnije Hamed napušta Bosnu i prelazi da živi u Dansku. Kao zaštićeni svjedok Haškog tužilaštva pojavljuje se na suđenju upravniku KP doma Foča Miloradu Krnojelcu, osuđenom na petnaest godina zatvora.

– Srbi su već narednog dana provalili moj identitet objavljujući da sam zaštićeni svjedok – kaže Hamed, koji ne misli da se vraća u Bosnu.

Na suđenju Krnojelcu u svojstvu svjedoka pojavio se i Ekrem Ćemo. I on je napustio Bosnu, živi u Njemačkoj. O svojoj golgoti nerado govori:

– Uoči krvavog rata u Bosni i Hercegovini sklonio sam se sa suprugom Eminom i dvoje maloljetne djece u Crnu Goru, u Bar, gdje sam godinama ljetovao i imao mnogo prijatelja. Uoči mog hapšenja policajci su nekoliko puta dolazili kod Abdulaha Kamerića i Ramiza Babića, mojih zemljaka iz Foče, koji su kasnije ubijeni. Saslušavali su ih tokom noći, rano izjutra, u po bijela dana. Hapsili su ih i puštali. Nakon nekoliko dana, 21. maja 1992. godine, ujutro oko sedam sati, dok smo nas trojica pili kafu, kombi pun policije naglo se zaustavio ispred zgrade. Naoružani policajci su nas munjevito opkolili. Dvojica su nam veoma oprezno prilazili – priča Ekrem.

Policajci su im naredili da pođu s njima na informativni razgovor.

– Strpaše nas u kombi – nastavlja Ekrem. – U njemu je pokunjeno sjedio moj poznanik iz Foče, neki Remzija, zaboravio sam mu prezime. Odvedoše nas u stanicu policije u Baru. Kad tamo, dvojica mojih Fočaka sjede svezani liscama za stolice, Ševko Kubat i Šaćir Redžo. Dva dana su tako svezani proveli. Nedugo zatim u prostoriju uguraše još oko četrdeset ljudi, jedva smo disali. Policajac proziva Ibrahima Ćerimovića i odvodi ga na saslušanje. Ibrahim se nakon petnaest minuta vraća. Pitamo ga: „Što je bilo?“ Kaže: „Ne znam.“

Nakon jednog sata – objašnjava Ekrem – uđe policajac, sa nekim spisakom. Naređuje: „Neka ostanu Ekrem Ćemo, Ramiz Babić, Abdulah Kamerić, Ševko Kubat i Šaćir Redžo. Ostali su slobodni!“ Pitao sam ga: „Zašto mi ostajemo?“ Strogo odgovori da sa nama treba da razgovara nadležni.

„Nadležni“ je bio zloglasni Mišo Stevanović zvani Šumar, kojeg Ekrem nije poznao, ali je, za njegovu nesreću, Šumar poznao njega: Ekrem je bio zamjenik direktora Zavoda za zapošljavanje u Foči, a Šumareva supruga je godinama čekala posao. Šumar, koji je do samog rata radio u mašinskom pogonu „Šipada“ zajedno sa Babićem, Kamerićem, Kubatom i Redžom, dočekao je svojih pet minuta osvete.

– S čežnjom smo gledali kroz prozor. A onda smo vidjeli Šaćirovu ženu kako ispred zgrade gotovo kleči ispred Šumara, koji bijaše sa još jednim policajcem iz Foče. Nakon desetak minuta oslobodiše Šaćira, a nas četvoricu zatvoriše u samice, u neki smrdljivi trap sa čeličnim vratima – kaže Ekrem.

Prođe petak, minu i subota. Tek u nedjelju ih posjećuje neki policajac.

– Kroz čelični otvor policajac gura bajonet i viče: „Vi ste u Bosni klali moju braću, sad ću to da vam vratim.“ Otključa vrata i uđe. Stavi mi nož pod vrat. Drži mi glavu jednom rukom, i viče: „Balijo, majku ti tursku!“ Mislio sam da će me zaklati, ali se on nasmija i ode. Kasnije sam saznao da je to neki Ivanović, naše gore list iz Bosne, i da je radio kao policajac u Nikšiću.

Policajci su u međuvremenu doveli još jednu grupu uhapšenih bosanskih izbjeglica iz Ulcinja: Muniba Hodžića, Nedžiba Loju i Esada Hadžića.

– U nedjelju nas sve strpaše u „maricu“ i prebaciše u zgradu policije u Herceg Novom. Sve su nam oduzeli: novčanike, novac, lančice, satove, čak i malo bolje kaiševe. Dali su nam da potpišemo i priznanice o oduzetim stvarima i novcu, koje više nikada nijesmo vidjeli. I, što je najgore, tukli su ljude. Svojim očima sam gledao kada su crnogorski policajci udarili i bacili niz stepenište Ševka Kubata – svjedoči Ekrem.

U podrumu hercegnovske policije Ekrem Ćemo sa sunarodnicima provodi „još dva dana, bez vode i hrane“. Pristiže i nova grupa uhapšenih Bošnjaka.

– Negdje oko tri sata po podne, tog 25. maja 1992. godine, sve nas strpaše u autobus. Uguraše i dvadesetak bosanskih Srba, koje na silu vraćaju na ratište. Istovremeno, dva vojna kamiona puna uhapšenih Bošnjaka iz sabirnog centra krenuše ka Zvorniku.

Iste noći stižu u fočanski KP dom. Počinju teški logoraški dani. U tom KP domu, koji su međunarodne organizacije proglasile logorom, Ekrem Ćemo provodi „808 krvavih dana“.

– Uopšte mi nije jasno kako sam preživio sve strahote fočanskog logora: batine, mučenja, lažna strijeljanja... Čista sreća – kaže Ekrem.

Fočanski logor ukinut je 10. oktobra 1994. godine, kada su, pod pritiskom međunarodne zajednice, zatvoreni svi logori u Bosni i Hercegovini. U njemu je ubijen 431 Bošnjak. Ili: svaki treći zatočenik preživio je strahote tog konclogora. U raznim masovnim grobnicama, jamama, špi-ljama otkriveni su i identifikovani posmrtni ostaci 128 fočanskih logoraša. Ostali se vode kao nestali.

RUSKI RULET

Pod optužbom da su u Bosni okrvarili ruke, crnogorski policajci 25. maja hapse u Herceg Novom i grupu sezonskih građevinskih radnika iz Osmaće, sela dvadesetak kilometara udaljenog od Srebrenice. Mladići puni životnih planova za samo dvanaest sati prelaze put od nevinih ljudi do osuđenika na smrt: Enver Mujčić, Bego Jahić, Nezir Krdžić, Aziz Burić i Bekir Krdžić prije podne su uhapšeni, po podne deportovani, a uveče su već postali zatvorenici logora smrti u Foči. Desetak godina kasnije Azizu su kosti pronađene u jami „Piljak“ pored Foče, Enveru, Begu i Bekiru ne zna se ni traga, a Nezir je preživio fočansku golgotu.

Tragedija je mogla biti još veća: samo dvije minute prije hapšenja Bego, njegov brat Smail i Bekir nakratko su izašli iz kafane da u obližnjem butiku kupe farmerice. Za kafanskim stolom ostali su da ih sačekaju Enverova braća, Kasim i Hamdija, brat od strica Asim i rođak Salko. To im je život spasilo.

Asim Mujčić je gledao sa udaljenosti od pedesetak metara kako policajci hapse njegovog brata od strica i bliskog rođaka:

– Svratili smo to jutro da „Pod lozom“ popijemo kafu. To je onaj kafić kod pijace u Herceg Novom. Sa nama su bili i Enverova braća, Kasim i Hamdija, brat od strica Asim i rođak Salko. Onda su Enver i Bego ustali i uputili se u obližnji butik da kupe farmerice. Pred sami ulaz u radnju ispred njih su se ispriječila dvojica uniformisanih policajaca. Stavili su Enveru lisice na ruke. Vidjevši to mi smo pobjegli iz kafane kao opareni – kaže Asim.

Dvadesetosmogodišnji Enver Mujčić nadničario je u Herceg Novom više od dvanaest godina. Dvije godine stariji Bego Jahić takođe je imao mnogo sezonskog radnog staža na crnogorskom primorju. Bili su bliski rođaci, po očevoj liniji.

– Enverov đed Smail i Begov đed Ramo bili su rođena braća, ali je Ramo nakon vjenčanja i bogatog miraza uzeo ženino prezime Jahić. Mi i sada živimo kuća do kuće i smatramo se najbližim rođacima – objašnjava Asim.

I Begov brat Smail umalo je nastradao:

– Već sam se nalazio u butiku i gledao neke pantalone kada su Begu i Enveru prišla dvojica policajaca. Pritajio sam se. Izašao sam tek kada su ih odveli.

Sklanjajući se sa ulice, uputili su se u stan gdje su zajedno stanovali, ali ih je tamo čekalo novo iznenađenje:

– Gazda nam je rekao da kupimo stvari i idemo, jer više ne smije da nas drži u stanu. Počeli smo da tražimo smještaj, ali gdje god smo zakucali domaćini su zatvarali vrata čim bi čuli da smo Bosanci. Neki su govorili da Muslimanima ne izdaju stan, a drugi da nas od policije ne smiju primiti. Bili smo uporni. Znali smo da će nas, ukoliko krenemo autobusima iz Herceg Novog, policija uhvatiti. Na svu sreću, primio nas je jedan profesor što je predavao na fakultetu u Podgorici – kaže Smail.

Stan su napuštali samo kada su morali da kupe nešto za jelo, i to na smjenu. To je ličilo na ruski rulet: prilikom svakog izlaska iz stana očekivali su da budu uhapšeni i odvedeni. Prije toga su se zarekli da onaj ko bude uhvaćen ni za živu glavu neće odati druge.

– To je trajalo više od dvadeset dana. Izašli smo tek kada su hapšenja Bosanaca u Crnoj Gori prestala, pošto je jedan poslanik, ne sjećam mu se imena, ali znam da je u mladosti radio u srebreničkom rudniku, na zasjedanju crnogorskog parlamenta tražio da se prestane sa tom akcijom – veli Smail.

Napustili su Crnu Goru. Pošli su u Novi Pazar, potom u Mađarsku, Češku, Dansku, Švajcarsku, kako je koga put i sudbina vodila. Nakon rata Smail i Asim su se vratili u Bosnu, Kasim je ostao u Švajcarskoj, Hamdija u Njemačkoj, Salko u Danskoj.

Njihovi rođaci i zemljaci provodili su teške dane u KP domu u Foči, ali samo Nezir može da svjedoči:

– Mi smo u Herceg Novom nadničarili. Kako nas tog dana niko nije angažovao, Aziz Burić i ja smo šetali gradom. Uhapsili su nas oko jedanaest sati, u centru grada. U isto vrijeme uhapšen je i moj bliski rođak, dvadesetpetogodišnji Bekir, ali tamo kod apoteke. Sat ranije Enver i Bego. Oko jedan sat po podne deportovali su nas autobusom u Foču.

Paralizirajući strah od policije nije im dao da se protive, otimaju, bore.

– U KP dom smo stigli oko devet sati uveče. Narednih dana su počele prozivke. Svakog dana je iz logora odvođeno po nekoliko ljudi. Jednog dana su prozvali Aziza Burića, a jedno dijete imalo je samo devetnaest godina. Potom su odveli Bega, pa Envera. Na kraju i Bekira. Ostao sam posljednji i čekao kada će i mene odvesti u smrt.

I došao je taj čas. Zajedno sa Hamedom Čelikom prozvan je da pođe sa zatvorskim stražarima. Odveli su ih u Kalinovik. Tu su ih razdvojili. Hamed je postao vozač „minolovac“, a Nezir je od srpskih policajaca u Kalinoviku dobio kurirski zadatak:

– Srbi su Nailu Suljeviću i meni dali jednu kovertu i rekli da je odnesemo komandantu snaga Armije BiH u Trnovu. Dali su nam i bijele zastave i rekli da pođemo pješke do naših snaga. Nakon neka dva kilometra stigli smo do naših linija. Kada smo rekli ko smo, pustili su nas da prođemo. Kovertu smo predali Edhemu Godinjaku.

U koverti je, u stvari, bila ponuda snagama Armije BiH kod Trebinja da oslobode dvojicu srpskih boraca zarobljenih na Rogoju... U Trnovu su Nezir i Nail ostali nekoliko dana, a onda svako svojim putem: Nezir u Tuzlu, a Nail u Zenicu. Nakon rata Nezir se preselio u Ameriku. Sada živi u Hjustonu. Mnogo vremena mi je trebalo da ga pronađem. Kada sam ga pozvao telefonom, uslijedila je bujica pitanja.

– A, znadeš li, bolan, šta je bilo sa ostalima? – pita me Nezir.

– Posmrtni ostaci Aziza Burića pronađeni su i pokopani u Potočarima kod Srebrenice. Ostalima ni traga.

Tajac.

- Iza Bekira je ostao petomjesečni sin i dvogodišnja kćerka. Znadeš li šta je bilo sa njima?
- Belmin i Elmira žive sa majkom Munirom u Berlinu. Idu u školu.
- Mi smo bili obični nadničari i nikakve veze s politikom nismo imali, a optužili su nas da smo okrvarili ruke. Znadeš li to?

ŠTA STE MI URADILI SA ČOVJEKOM

Vahida Rikalo iz Foče i Alija Begić iz Srebrenice ne poznaju se, ali ih veže slična sudbina: Vahidi su crnogorski policajci u smrt poslali tri, a Aliji dva sina. Vahida ne zna Aliju, ali i te kako dobro poznaje bol njegovu za izgubljenom djecom, Asimom i Azemom, koje je crnogorska vlast, baš kao i njene sinove, Huseina, Zaima i Midhata, uhapsila i prinijela pod nož borcima Radovana Karadžića.

– Bogu hvala da im je majka ranije umrla, pa nije dočekala smrt svoje dece, kao što sam ja moje – veli Vahida.

Sudbina je htjela da stari Alija Begić preživi masakr u Srebrenici, najveći zločin nad civilima u Evropi nakon Drugog svjetskog rata, u kojem su srpske trupe pobile oko osam hiljada bošnjačkih civila. Uspio je dedo Alija da se probije kroz smrtonosni обруč generala Ratka Mladića. Baš u to vrijeme, pred TV kamerama, zloglasni general je pokazivao humanost dijeleći srebreničkim mališanima bombone, dok su srpski vojnici, svjedoči haški istražitelj Patrik Maning, po njegovom naređenju, „automatskim oružjem, ali i ručnim bombama i granatama“ ubijali njihovu stariju braću i očeve. Alijina dva sina, Asim i Azem, nažalost, nisu preživjeli rat – iako u njemu nisu ni učestvovali.

Braća Asim i Azem Begić sa svojim porodicama napustili su Bosnu početkom aprila 1992. godine i zajedno sa Hazimom Hubličem sklonili se u Herceg Novi. Prijavili su se lokalnom Crvenom krstu i živjeli kao većina izbjeglica: pomalo uplašeno, povučeno, u stalnom iščekivanju kada će se napokon popraviti situacija u njihovoj domovini kako bi se što prije vratili kući.

Asim i Azem bili su oličenje složne braće. Živjeli su u Srebrenici sa svojim porodicama, kuća do kuće. Supruge i djeca su im, takoreći, disali jednim plućima. Kada je ratno zlo zakucalo i na njihova vrata, potražili su spas u Herceg Novom. Nisu htjeli da se razdvajaju: Azem je krenuo sa suprugom Bahrijom i kćerkama Nurom i Ajlom. Asim se uputio sa suprugom Hazbijom i sinovima Emilom i Elvisom. Pridružila im se i njihova sestra Hatidža Čehajić sa svojom djecom Ibrom i Muhamedom, kao i Bahrijina braća, Hazim i Mehmed Hublić.

– Osmog aprila, negdje oko ponoći, stigli smo u Herceg Novi. Smjestili smo se u kuću Emila Redžematovića. Tu smo zatekli porodice Esada Bosna i Hate Idrizović iz Srebrenice. Nije bilo baš udobno, ali ko se osvrtao na to. Smatrali smo da Crna Gora nije umiješana u rat u Bosni i Hercegovini, i mislili da smo tu bezbjedni – veli Bahrija Begić, polako brišući suze.

Da sve to i nije tako posumnjali su nekoliko dana kasnije, kada su ih posjetili dvojica crnogorskih policajaca. Legitimisali su samo muškarce, žene ih nisu zanimale.

– Rekli su da je to formalna kontrola i da se u Herceg Novom možemo osjećati sasvim slobodno. I mi smo im vjerovali.

Neupućene i naivne izbjeglice iz Srebrenice nisu ni slutile da lovci na izbjeglice oko njih pletu paukovu mrežu. Negdje u predvečerje, 23. maja, zazvonio je telefon. Slušalicu je podigla Hava Bosno. Nepoznati muškarac pitao je da li bi izbjeglice koje žive u toj kući za njega nešto radili. Njen muž, Esad, radio je kao vodoinstalater u Srebrenici.

– Izašla sam napolje i pozvala Esada. Po završenom razgovoru rekao je da će čovjek sa kojim je razgovarao ubrzo doći. Za desetak minuta ispred kuće je stigao auto. Iz njega su izašla dva čovjeka. Ljubazno su se pozdravili s nama, a onda su sa Esadom, Azemom i Hazimom ispred kuće pričali o poslu. Nedugo zatim jedan od one dvojice se izdvojio i ušao u susjedno dvorište. Počeo je da razgovara toki-vokijem. Samo nekoliko minuta docnije stigao je policijski auto. Iz kola je izašao čovjek u civilu, tridesetak godina star, sa debelim zlatnim lancem oko vrata. Za njim su izašla trojica uniformisanih policajaca iz Herceg Novog. Među njima je bio i onaj policajac koji nam je tokom prve kontrole rekao da se osjećamo „sasvim slobodno“.

Inspektor i trojica uniformisanih policajaca ušli su u kuću. Bahrija Begić je u paničnom strahu držala u naručju dvomjesečnu Ajlu i trogodišnju Nuru, dok je Hazbija gotovo u šoku posmatrala šta se dešava:

– Tražili su lične karte i započeli pretres kuće. Onda su naredili Azemu, Esadu i Hazimu da pođu sa njima na „kraći informativni razgovor“. Nisu

im dozvolili ni da se obuku. Odveli su ih u papučama i šortsevima. Misli-la sam da sanjam, to sam samo u filmovima gledala. Sa policajcima MUP-a Crne Gore bili su oficir JNA Miladin Milosavljević i Miodrag Jokić, potpredsjednik Srpske demokratske stranke Srebrenice, inače naš komšija u tom gradu. Plakale smo i zapomagale. Ni dječji plač ni molbe da ih ne vode nisu pomogli. Grubo su ih ubacili u kola i odveli. U opštem haosu koji je nastao zbog plača i vriske policija je zaboravila da iz kuće izvede i uhapsi Mehmeda Hublića.

„Brate mili, šta je ovo sada?“, upitala je plačući Hava policajca koji im je rekao da se osjećaju slobodno. Potapšao ju je po ramenu, nasmijao se i rekao: „Gospođo, ne bojte se, mi vaše ljude vodimo samo na jedan informativni razgovor. Biće vraćeni za pola sata. Nemojte se ništa bojati.“

Bahrija je nemoćno gledala kako joj policajci odvođe muža i brata:

– Azem me je iz kola poslednji put gledao pravo u oči. Taj pogled će mi vječito ostati u sjećanju. Kao da mi je htio reći: „Pomozite mi!“ Moj brat Hazim je sjedio pored njega. I on je gledao prema meni, a Esad Bosno u svoju jedanaestogodišnju kćer Narcisu.

– Sjećam se očiju moga oca, koje su me gledale kroz prozor automobila s kojim je on nestao; sjećam se da se nekoliko minuta prije njihovog dolaska obrijao i da sam ga ljubila po glatkom obrazu – kaže Narcisa, koja je u međuvremenu stasala u mladu, lijepu ženu.

Iz grada su došli vlasnik kuće Emilo Redžematović i Asim Begić. Pošto su saznali šta se dogodilo, njih dvojica su se uputili u zgradu hercegnovskog MUP-a, da se raspitaju šta se dešava. Ali policija hapsi i njih.

Emilo Redžematović se sjeća svakog detalja:

– Te nesretne noći sam sa Asimom Begićem, mojim prijateljem, pošao na večeru. Kad smo se vratili, ispred kuće nas je dočekao plač žena, vriska djece, okupljene komšije. Upozoravao sam Asima da on ne ide u policiju, da je opasno, da makar spasi svoju glavu, ali je bio uporan. Čim smo došli u CB Herceg Novi, odmah su nas uhapsili i ubacili u neku prostori-

ju, gdje su se nalazili i Azem, Hasim i Esad. Bili su okrenuti licem uza zid, podignutih ruku i raširenih nogu. Pitaoh sam ih zašto su uhapšeni. Čitali su. Tek nakon nekoliko minuta rekli su da ne znaju šta se zbiva. Bili su jako uplašeni. Onda je ušao neki policajac. Naredio je da pripremimo lične karte. Njih su izvodili iz prostorije i ponovo vraćali. Čim bi se vratili, morali su da stoje uza zid sa podignutim rukama. Na kraju su izveli i mene. Kada sam policajcu dao crnogorsku ličnu kartu, on me je samo pogledao i rekao: „Ti idi kući!“

Iste večeri Hazbija i Hava su otišle u hercegrovski CB. U prostorijama policije ugledale su i Miodraga Jokića, zvanog Žmiron. Hava Bosno je policajcima nazvala „Dobro večer“, i okrenula se prema Žmiron, pitajući ga: „Je li ovo tvoja akcija, komšija Miodraže?“ Ništa nije odgovorio, pravio se da ih ne poznaje.

– Tako je to bilo. Mi smo ga – dodaje Hazbija – dobro poznavale. Radio je u fabrici u Potočarima kod Srebrenice. Jedna od njegovih kćerki udala se za Muslimana i otišla u Njemačku, a on je se sav bijesan odrekao. A onda je, kao čelnik srebreničkog SDS-a, počeo da se sveti muslimanskom narodu na svakom koraku.

Jedan od crnogorskih policajaca upitao je Hazbiju i Havu šta su trebale. Rekle su da traže svoje muževe.

– Kazao je da sačekamo napolju. Nakon pet minuta izašao je ispred vrata zgrade policije i, pun mržnje, zaprijetio: „Imate pet minuta da se sklonite odavde, inače ćete završiti kao vaši muževi!“, pokazujući prstom prema podrumu. Ispred nas se parkirao veliki policijski džip. Morale smo otići kući.

I narednog jutra uputile su se u policiju da se raspitaju šta je s njihovim muževima.

– Nikada u životu nisam osjetila takvo poniženje. Policajci su mahali pendrecima, gurali nas i tjerali pogrdnim i uvredljivim riječima, govoreći da smo žene zločinaca i mudžahedina. Kada smo sa djecom otišle u MUP, Hava Bosno je pitala policajca: „Šta ću da radim sa dvoje djece, šta ste

mi uradili od čovjeka, kuda ću ja sad?" On je odgovorio: „Idite Aliji, jebo vas Alija!“ – kaže Hazbija.

Supruge uhapšenih primio je načelnik hercegnovske policije Milorad Ivanović. Hazbija se i danas sjeća tog susreta:

– Pristojno smo ga pozdravile i upitale šta je sa našim muževima. Mašući nekim papirima nervozno je odgovorio da je dobio spisak ljudi koje mora da uhapsi. „Vaši ljudi se nalaze na ovom spisku i biće sprovedeni u svoje matične opštine gdje će im biti suđeno“, rekao nam je načelnik. Kada sam ga upitala šta su to oni učinili da bi im bilo suđeno, on je odgovorio: „Pa oni su 'Zelene beretke'. Možda su vaši ljudi poubijali srpsku djecu, pa pobjegli ovamo.“ Rekla sam da to nije tačno, kumila ga da ne vjeruje četniku Miodragu Jokiću. Pokušale smo da mu objasnimo da naši ljudi ništa nisu krivi, da se nisu bavili politikom, da je Asim radio kao ekonom u Rudnicima boksita, Azem kao magacioner, Hazim je bio inženjer tehnologije, a Esad vodoinstalater. Molile smo ga da pusti naše muževe. Nije pomoglo. „Neka oni tamo dokažu da nijesu okrvarili ruke“, nervozno nam je odbrusio načelnik CB Herceg Novi.

Plaući smo se spuštale prema prizemlju zgrade. Jedan policajac pitao me je što plaćem, zasuo nas psovka: „Jebo vam Alija mater!“ „Što ne idete u Tursku, šta tražite ovdje?“, vikao je na mene. Drugi se, unoseći nam se u lice, derao: „Gubite se odavde, vidite da ste kao Cigani, kvartite nam ugled!“ Priznajem: poslije neprospavanih noći punih suza i straha izgledale smo strašno, izobličeno, zapušteno.

I Hava je imala verbalni duel sa policajcem:

– Jedan policajac mi je rekao da dobro zna kako je moj muž klaio srpsku djecu i žene u Srebrenici. Odgovorila sam mu da to nije istina, ali je on nastavio da viče. Onda sam mu rekla: „Kada smo mi napustili Srebrenicu, nijedan Srbin nije poginuo. Nazovi naše komšije Srbe u Srebrenici i to provjeri kod njih, ali ti ja izgleda ne mogu dokazati da nisu krivi, čak i da ovo moje dijete ovdje u ime istine ubijem!“ „Nemaš ti potrebe nju da ubiješ, ja ću ti je zaklati. Ja sam plaćen za to“, uzvratilo je policajac hvatajući za kosu moju šestogodišnju Nerminu. U tom trenutku dijete se od straha upiškilo – kaže Hava.

Uplakane žene, slomljene od bola i nemoći, vratile su se kući. Nikada više nisu vidjele svoje muževe, očeve, braću. Nikada nisu saznale ni gdje su njihovi ručni i džepni satovi, nakit, novac, dokumenta, automobili, koje su im oduzeli u CB Herceg Novi.

Čim se dohvatio slobode, Emilo Redžematović je krenuo da traži „vezu“ kako bi izbavio svoje prijatelje iz zatvora.

– Tražio sam inspektore SDB-a, koji su rukovodili tom akcijom, da sa njima razgovoram. Pošto nijesam nikoga pronašao, otišao sam da tražim Damjana Turkovića, zamjenika načelnika CB Herceg Novi, mog dugogodišnjeg prijatelja iz Plava. No, nijesam ga našao, jer je on tog vikenda otišao u Plav. U ponedjeljak sam pošao kod sekretara Skupštine Crne Gore, Živka Musovića, kojeg sam odranije znao. Rekao mi je da niko ne zna za ta hapšenja...

Emilo se uputio i kod potpredsjednika crnogorskog parlamenta Asima Dizdarevića.

– Ispričao sam mu šta se dešava sa bosanskim izbjeglicama. On je pozvao sekretara Crvenog krsta, Slobodana Kalezića, i rekao mu da provjeri u MUP-u moje navode. Rečeno mu je da MUP o tome ništa ne zna... Opet sam sutradan otišao kod Asima Dizdarevića. Tog dana je u Bijelom Polju bila promocija DPS-a, na kojoj su govorili najodgovorniji ljudi Crne Gore, Momir Bulatović i Milo Đukanović. Njih dvojica su rekli Asimu da nijesu upoznati sa tom akcijom MUP-a i da o hapšenju izbjeglica iz BiH prvi put od njega čuju. Narednog dana sam o svemu obavijestio i Međunarodni Crveni krst u Beogradu, čiji su predstavnici odmah oštro protestovali kod crnogorskog rukovodstva – svjedoči Emilo Redžematović.

Za Asima i Azema Begića, Esada Bosna i Hazima Hublića bilo je kasno: crnogorska policija ih je „u grupi od 35 Bosanaca predala, 27. maja 1992. godine, radnicima SUP-a Srebrenica Petru Mitroviću, Predragu Perendiću, Slaviši Perendiću, Nenadu Živanoviću“.¹⁵

¹⁵ U odgovoru ministra policije Nikole Pejakovića na poslaničko pitanje br. 278/2 od 8. aprila 1993. godine, nalazi se pomenuti citat.

Njihove supruge i sestra pošle su u Crveni krst. Tamo su im kazali da ništa ne znaju o hapšenjima izbjeglica. Hazbija je počela da se predaje: njen svijet se srušio, pomišljala je na najgore. Hava ju je molila da izdrži makar zbog svoje djece. Stariji gospodin ih je na ulici upitao zašto plaču. Hava mu je ispričala šta im se dogodilo u posljednja tri dana. Gledao ih je začuđeno i uplašeno.

– „Zar je moguće da se to dešava u našem mirnom gradu?“, upitao je. Zapanjen našom pričom, otišao je pognute glave – kaže Bahrija.

Hazbija, Bahrija i Hava shvatile su da u Herceg Novom nisu dobrodošle. Mržnja koju su prema njima pokazivali crnogorski policajci ulivala im je strah u kosti. Odlučile su da bježe što dalje.

– Pozvale smo Emila Redžematovića, koji, inače, živi u Plavu, da nam pomogne. Rekao nam je da se odmah spakujemo i krenemo za Plav. Raspodijelili smo se sa djecom po autobusu da ne sjedimo skupa da ne bismo bili uočljivi. Čutili smo. Nijesmo progovarali u strahu da neko iz autobusa ne otkrije da smo izbjeglice iz Bosne. Posebno sam bila uplašena za mog brata Mehmeda koji je pukom slučajnošću ostao živ. On se tresao kao prut. Kada bismo iz autobusa ugledali policijski auto, krv nam se ledila u venama – kaže Bahrija.

Ipak, bez problema su stigli u Plav. Tamošnji ljudi bratski su ih primili.

– Bile smo s malom djecom, bez para. Ali Plavljani, ti humani ljudi, priskočili su nam u pomoć. Smjestili su nas u svoje kuće, donosili nam hranu i novac. Pomoć koju smo dobijali isključivo od plavsko-gusinjskih muslimana bila je iznad svih naših očekivanja. Te plemenite ljude naša djeca i mi nikada nećemo zaboraviti – kaže Hazbija.

Ubrzo Hava i Hata sa djecom odlaze u Makedoniju. Hatidža u Austriju. Hazbija, Bahrija i njen brat Mehmed, koji je pukom srećom ostao živ, ostaju u Plavu. No uplašeni velikosrpskom propagandom crnogorskih državnih medija i ratnohuškačkim nastupima pojedinih političara, sve više osjećaju strah. Odlučuju da pođu nekud u inostranstvo. Ali imaju jedan gotovo nepremostiv problem: Hazbija je još u Herceg Novom izgubila novčanik sa dokumentima.

– Kako u svakoj nevolji postoji zračak nade, i mi smo saznali da u Novom Pazaru možemo izvaditi lične karte i pasoše. Tako smo krenule na još jedan put u neizvjesnost. Iz Plava smo se sa djecom uputili ka Novom Pazaru. U Beranama smo prešli u drugi autobus. Kondukeru sam pokazala izbjegličku knjižicu, misleći da mi neće naplatiti karte. Pošto je pročitao moje ime i prezime, počeo je da se dere i da mi traži pare za kartu. „I treba da bježite, majku vam jebem tursku, i moji su roditelji bježali preko Čakora u Drugom svjetskom ratu“, vikao je konduker iz sveg glasa.

Hazbija je ponovo bila ponižena. Plaćući je izvadila pare i platila karte. Tih nekoliko sati vožnje do Novog Pazara za nju su trajali čitavu vječnost. Konduker, zavaljen u svom sjedištu, povremeno se okretao osvjetnički gledajući u njihovom pravcu. Napokon su stigli u Novi Pazar. Za dva sata smjestili su ih u kuće Bošnjaka koji su radili u inostranstvu. Bili su zbrinuti, redovno su od tamošnjih ljudi dobijali hranu, odjeću, novac. Nakon mjesec dana dobili su lična dokumenta. Uz veliku zahvalnost Sandžaklijama vratili su se u Plav. Došao je i Bajram, veliki vjerski praznik kada muslimani dijele sadake. Njihov prvi Bajram u izbjeglištvu:

– Mislila sam da će mi srce pući. Časni Plavljani i Gusinjani nisu bogatiji, ali imaju bogatu dušu da ljudima pomognu kada su u nevolji. Zar da meni i mojoj djeci ljudi donose sadaku kao najvećim siromasima? Ta istina me je strašno boljela – veli Hazbija.

Krajem februara 1993. novi šok i novi strah: otmica devetnaest Bošnjaka iz voza Beograd–Bar, u Štrpcima.

– U novinama sam pročitala da su ih oteli i pobili bosanski Srbi. Među njima je bio i šesnaestogodišnji dječak, istog godišta kao i moj sin Emil. Shvatila sam da nema kraja zlu koje nam Srbi rade. Uplašila sam se za svog sina. Odlučili smo da hitno idemo što dalje, u neku od skandinavskih zemalja – kaže Hazbija.

Poslije rastanka sa svojim domaćinima, na kojem je poteklo mnogo suza, stižu u Podgoricu. Odatle idu vozom za Beograd. Primiču se Štrpcima.

– Uhvatio me je – kaže Hazbija – panični strah da bi mogli da otmu i moje dijete. Pomisao na takvu mogućnost dovodila me je do ludila. Što smo

se više primicali Štrpcima sve sam više plakala. Emil je ćutao i čekao šta će se dogoditi. Voz se zaustavio na stanici Štrpci. Vidjela sam naoružane vojnike sa bradama. Pravi četnici. Riješila sam: ako mi izvedu sina idem i ja – neka nas zajedno ubiju. A onda je voz krenuo. Emil i ja smo se pogledali suznih očiju...

Znali su da su spaseni. Srećno su stigli do Beograda, gdje ih je čekao novopazarski autobus. Uputili su se prema rumunskoj granici, ali su ih vratili. Onda su krenuli za Mađarsku, stigli do Ukrajine, Poljske... Na jednom graničnom prijelazu novi problemi: graničar je Emilu rekao „Curik Serb“. Pošto je Emilov pasoš izdat u Srbiji, a on je rođen u Ljuboviji, carinik je mislio da je iz Srbije, pa mu nije dozvolio da ide dalje. Opet strah, objašnjavanja, plač i molbe. Carinik je, srećom, popustio. Porodice Asima i Azema Begića stigle su u Švedsku. Nakon šest dana prvi put su se okupali.

– Odahnule smo. Napokon smo spasile djecu od zločinaca. Šveđani su nas toplo primili. Razumjeli su naše patnje, dali su nam i psihologe, koji su nam poslije svega što smo preživjeli i te kako trebali – veli Hazbija.

Azemova kćerka Ajla ide u šesti razred osnovne škole u Laholmu u Švedskoj. Ne sjeća se svog oca, bila je dvomjesečna beba kada su ga odveli. Vidjela ga je samo na slikama. Ima, kaže, jednu veliku i neostvarivu želju:

– Kako bih voljela da ga jednom zagrlim i da ga makar na tri sekunde vidim u stvarnosti. Kada gledam slike moga babe, čini mi se da sam ga nekada vidjela, da me je držao u krilu, da me je grlio. Mama mi kaže da je bio pošten, dobar čovjek i da je baš on odlučio da pođemo za Crnu Goru. Smatrao je da ćemo tamo imati dovoljno hrane, i doktora pri ruci. Trenutno živimo u Švedskoj, ali mi se najviše sviđa Bosna. Tamo idemo često u moju Srebrenicu. Nadam se da ću postati advokat, kako bih mogla da pomazem narodu koji bude nailazio na razne teškoće.

Za razliku od Ajle, Narcisa Bosno se dobro sjeća svog oca Esada. Sjeća se očevog posljednjeg pogleda, sjeća se pretrpljenog straha, sjeća se svega, ali ne i lica policajaca koji su ga odveli.

– Bila sam dovoljno velika da shvatim šta se dešavalo. Sjećam se – kaže Narcisa – straha koji je još u meni; sjećam se kako sam nosala bebu Ajlu; sjećam se kako su se mama i Hazbija vratile bez moga oca Esada, Azema, Asima i Hazima; sjećam se kako sam se ujutru krijući stidjela što nisam htjela da sa njima idem u policiju, jer sam se bojala; sjećam se kako su nam policajci psovali majku balijsku i da su nam govorili da idemo u Tursku; sjećam se kako smo, mi djeca, morali da sjedimo na suncu, jer nam policajci nisu dozvolili da stanemo u hlad policijske zgrade „da ne bi pravili ciganluk“; sjećam se kako je jedan od policajaca uhvatio za kosu moju mlađu sestru, Nerminu, i podigao je od zemlje; sjećam se da je rekao da će nas on klati; sjećam se kako se Nermina upiščila od straha, a ja sam prvi put otkako su mi odveli oca zaplakala; sjećam se kako nismo smjeli da sjedimo zajedno u autobusu za Plav; sjećam se našeg straha da ne odvedu Mehmeda, kojeg su u haosu zaboravili onog dana kada su odveli moga oca i ostale muškarce...

Narcisi je po dolasku u Švedsku zatrebao psiholog.

– Uz pomoć školskih psihologa shvatila sam mnoge stvari. Između ostalog, da sam godinama sebe krivila za smrt moga oca, jer smo otišli u Herceg Novi kako bi Nerminu i mene spasili od rata u Bosni. Poslije nestanka moga oca bilo mi je teško zbližiti se s ljudima, mada sam prije rata bila jako veselo i komunikativno dijete. Voljela sam da sjedim u kući i pišem stihove i priče o mom životu. Bila sam među najboljim đacima u školi, jer sam se sjećala da je to moj otac cijenio – kaže Narcisa, kojoj otac fali u tužnim, ali i u srećnim trenucima.

– Boljelo me je u grudima onog dana kada je nečiji otac odvezao Nerminu u bolnicu jer je slomila ruku. Tužna sam došla kući i kada sam maturirala, jer babo nije bio tu da se podiči mnome. Plakala sam što babo nije bio pored mame u ambulantnom vozilu nakon što ju je udario auto. Mislila sam na mog babu kada sam na vjenčanju rekla „da“, i žalila što nije bio uz mene kada sam se razvela. Plakala sam i kada sam magistrirala. Plakat ću i za deset godina kada me moje dijete bude pitalo zašto nema dedu. Plakat ću ako nekada saznam gdje su kosti moga babe – kaže Narcisa.

Dok se o sudbini Esada Bosna i Asima Begića i dalje ništa ne zna, ostaci Hazima Hublića i Azema Begića pronađeni su i identifikovani u Srbiji, na gradskom groblju u Sremskoj Mitrovici. Hazimovo tijelo Sava je izbacila 23. juna 1992. godine, naspram gradske plaže u Sremskoj Mitrovici, a Azemovo dan kasnije na ušću Drine i Save, u Sremskoj Rači. Nakon obdukcije njihova su tijela pokopana na sremskomitrovačkom groblju. Tokom rata na tom groblju sahranjeno je oko stotinu neidentifikovanih tijela koje je Sava izbacila na sremskomitrovačkim plažama. Uglavnom su to pobijeni Bošnjaci bačeni u Drinu. I u ovom ratu Drina je bila najveća masovna muslimanska grobnica.

– Kako je potvrđeno DNK analizom, riječ je o ostacima Hazima Hublića i Azema Begića. Trebalo je da prođe gotovo trinaest godina da saznamo gdje se nalaze njegovi posmrtni ostaci, a na punu potvrdu identiteta žrtava čekalo se gotovo dvije godine – objašnjava Amor Mašović, predsjednik Federalne komisije za traženje nestalih lica BiH.

Federalna komisija za nestale BiH dobila je od Komisije za nestala lica SCG Izvod iz obdukcionog zapisnika, napravljen odmah po pronalasku tijela. U odvojenim nalazima se, između ostalog, konstatuje da su nađena tijela u vodi provela oko mjesec dana i da je „smrt nastupila nasilnim putem“. Hazimov leš je pronađen go do pasa, dok je Azemovo tijelo nađeno bez odjeće.

– Može se zaključiti da su ubijeni neposredno nakon što su ih crnogorske vlasti uhapsile i predale, da su njihova tijela bačena u Drinu i da su potom otplutala nizvodno u Savu – kaže Mašović.

U samo tridesetak dana Amor Mašović je tri puta kontaktirao s Bahrijom Begić: prvo joj je saopštio da su identifikovani posmrtni ostaci njenog brata Hazima, potom njenog oca Ibrahima, ubijenog u srebreničkom masakru, i konačno, supruga Azema.

Bahrija čeka još jedan Amorov poziv: da joj javi gdje je i kako završio njen djever Asim.

DEPORTOVAN S RADNOG MJESTA

U trenutku hapšenja Izet Tufekčić nije bio izbjeglica iz Bosne: za beogradsku firmu „Elektron“ radio je kao električar na elektrifikaciji tunela Vrmac kod Kotora. I to ne od juče: pedesetčetvorogodišnji Izet godinama je sa svojom firmom gradio crnogorsko primorje. Vikendom je odlazio u rodni Višegrad, tamo je imao suprugu Ramizu i četvoro djece: sina Kenana i kćerke Dženanu, Lejlu i Mersihu. Početkom aprila Ramiza mu je javila da od zločinačkih hordi, koje su zavladaile gradom, mora da bježi iz Višegrada. Pobjegla je sa djecom u Sarajevo, a Izet nastavio da radi na elektrifikaciji tunela Vrmac. Uskoro mu se u tom gradu pridružio i brat Ismet, tadašnji direktor „Elektrodistribucije“ u Višegradu. Izet je bio smješten u kolektivnom radničkom smještaju svoje firme u Budvi, a Ismet se sa suprugom sklonio kod prijatelja. Viđali su se često, telefonom su razgovarali svakodnevno. Jednog dana se Izet nije javio. Ismet je posumnjao da nešto nije u redu:

– Nije mi se javio 23. maja. Već narednog dana otišao sam u bungalove „Elektrona“ u Budvi da ga tamo tražim. Čuvar kapije mi je rekao da su Izeta i druge radnike iz Bosne policajci odveli u sabirni centar u Herceg Novi. Objasnio mi je da policija hapsi Bošnjake i deportuje ih u Bosnu. Upozorio me je da ne idem u Herceg Novi da ga tražim, jer će i mene uhapsiti i savjetovao da što prije bježim. Shvatio sam koliko je sati. Uspio sam, zahvaljujući prijateljima iz Budve, da u najkraćem roku pobjegnem iz Crne Gore. Potom sam otišao za Švedsku, gdje i danas živim – kaže Ismet.

Izet, što bi rekli stari, više nije imao dana: tri dana kasnije crnogorska policija ga je deportovala Karadžićevim egzekutorima. Ramiza je sa djecom u Sarajevu provodila teške dane opsade. Baš tih dana je granata ispaljena iz srpskih topova postavljenih oko Sarajeva teško ranila njihovu najstariju kćerku, dvadesetpetogodišnju Dženanu. Geler joj je raznio pola vilice. Da stvar bude gora, Dženana je godinama bolovala od cerebralne paralize.

– Došli smo u Sarajevo bez tate. Nakon nekoliko dana počelo je granatiranje sa svih strana. Spustili smo se sprat niže. Krenula sam ka prozoru;

nešto me je tamo strašno vuklo. Pogodio me je geler. Osvijestila sam se u bolnici, glava mi je bila ogromna. Prvo sam pomislila na tatu – kaže Dženana.

Ramiza je i pored velikih obaveza oko zbrinjavanja teško ranjene i bolesne kćerke i dalje tragala za Izetom. Išla je na brojne identifikacije žrtava donesenih iz raznih krajeva Bosne, ali njegovog tijela tamo nije bilo. A onda je tokom rata čula za Šabana Karupa, logoraša iz Foče, razmijenjenog 1993. godine. Danima ga je tražila. Kenan je nekako došao do njega. Pitao ga je za svog oca Izeta. Stari logoraš ga je dugo mjerkao. Ništa nije govorio. Gledao ga je pravo u oči i rukom mu pokazao da sjedne do njega.

– Sjedi pored mene, sine Kenane. Nemoj plakati! Tvoj otac je prošao najveću golgotu. Tukli su ga i mučili svako veče. Slomili su mu ruku i šesti pršljen. Molio ih je da ga puste ili da ga ubiju. Stražar mu je rekao: „To ćemo učiniti tek kada nama bude ćef.“ Jedne noći Izeta su odveli sa grupom Bošnjaka. Nisu rekli kuda ih vode. Od tada mu se gubi svaki trag.

Kenan nije mogao zadržati suze. Plakao je i prekaljeni logoraš.

Rat je prestao. Ramiza i djeca su, uz božju pomoć, preživjeli gotovo četvorogodišnju opsadu Sarajeva. Došao je i mir. Ramiza se uputila u Beograd, u „Elektron“, da upita Izetove direktore da li oni znaju šta se dogodilo sa njenim mužem.

– Primila me je – kaže Ramiza – neka pravnica. Izvadila je radni karton i pokazala da je Izetu zaključen radni staž u „Elektronu“ juna 1992. godine. Obrazloženje: nije se javljao na posao petnaest dana, pa su mu, veli, morali zaključiti radni staž iako je punih osamnaest godina proveo u toj firmi.

Ramiza i dalje traga za Izetom. Ne gubi nadu.

Čeka.

PISMO PAPI

Dok je bogati i blještavi Pitsburg slavio Božić, skrhana sarajevska porodica Titorić, u svom skromnom domu na kraju tog velikog američkog grada, pisala je pismo papi. Dva dana kasnije, poslije mnogo suza i uzdah, brojnih verzija i vaganja svake riječi, tročlana porodica Bošnjaka napokon je završila pismo¹⁶ Svetom Ocu:

Vaša Svetosti,

naš sin i brat, Alenko Titorić, zarobljenik je u Bosni. Molimo Vas, pomozite nam da ga nađemo. Alenko ima trideset godina. Uhapsili su ga crnogorski policajci 26. maja 1992. godine u Herceg Novom, u Crnoj Gori. Prema zvaničnoj dokumentaciji, Alenko je sa još 34 osobe tamo uhapšen na zahtjev tzv. Srpske Republike Bosne i Hercegovine, radi navodne razmjene zarobljenika.

Alenko je predat ovlaštenim radnicima MUP-a Srebrenica, Petru Mitroviću i Predragu Perendiću, a potom članovima vojne policije Teritorijalne odbrane SR u Bratuncu, nedaleko od Srebrenice.

Ovi detalji Alenkovog uhićenja navode se u oficijelnom pismu¹⁷ koje je nama dostavljeno, 18. septembra 1992. godine, a lično ga je potpisao Nikola Pejaković, ministar crnogorske policije. Od Alenkovog uhićenja mi nismo bili u mogućnosti da saznamo ništa više o njemu.

Žao nam je što niste imali priliku da upoznate Alenka. Bio je najbolji u razredu tokom sve četiri godine srednje škole u Sarajevu. Nakon toga je studirao inženjerski smjer na Univerzitetu u Sarajevu. Bio je uspješan u tenisu, košarci i skijanju. Poslije je počeo da radi za firmu „Micro-3“, koja ima svoje urede u Beogradu, Beču i Pragu. Uhapšen je dok je bio na službenom putu u Crnoj Gori. Alenko je oženjen Danijelom, rođenom Stupar, studenticom prava, koja se trenutno nalazi u Srbiji.

¹⁶ Pismo papi, upućeno 10. decembra 1993. godine.

¹⁷ Odgovor ministra policije Nikole Pejakovića, upućen Danijeli Stupar-Titorić br. 905/2 od 18. avgusta 1992. godine, u prilogu knjige.

Nepotrebno je govoriti o tome koliko smo mi, njegovi najbliži, potreseni svim ovim. Ne prođe niti jedan dan a da ne pomislimo na voljenog sina i brata. Teško je ne znati gdje je, i kako je Alenko. Da li ćete nam pomoći?

Vaša Svetosti, molimo Vas, ako ikako možete, da otpravniku poslova jugoslovenske ambasade u Vašingtonu napišete pismo podrške za oslobađanje našeg Alenka... Smatrali bismo dragocjenim gestom ako biste nam pomogli – kaže se na kraju pisma.

Porodica Titorić uručila je pismo monsinjoru Vilijamu Keru, direktoru koledža u Pitsburgu koji je Jasenka pohađala. On je tih dana, zbog svojih poslova, putovao u Vatikan, u posjet papi. Tom dobrom čovjeku nije bilo teško da Svetom Ocu odnese pismo porodice Titorić.

Gotovo identično pismo porodica Titorić uputila je i predsjedniku SAD Bilu Klintonu.

Dani su prolazili, a odgovora nije bilo. U Bosni i Hercegovini i dalje je bjesnio rat. Uprkos tome, Sveti Otac Ivan Pavle II spremio se u prvi pastirski pohod Sarajevu. Pripremio je i svoju propovijed za euharistijsko slavlje planirano za 8. septembar 1994. godine u Sarajevu. Pohod je odgođen u posljednji čas. Strah da bi bosanski Srbi, pod komandom raspamećenog generala Ratka Mladića, mogli ubiti papu odgodio je njegovu posjetu za bolja vremena.

Porodici Titorić nije stigao odgovor od pape, ali im je stiglo pismo iz Bijele kuće. U ime predsjednika SAD, odgovorio je direktor Ureda za istočna pitanja Teri Snel¹⁸:

Dragi gospodine Titorić i obitelji,

zamoljen sam da odgovorim na Vaše pismo od 9. decembra 1994. godine, upućeno predsjedniku Klintonu a vezano za status vašeg sina i brata, koga su u BiH zarobili bosanski Srbi. Naš odgovor je kasnio, jer smo čekali informacije od Međunarodnog crvenog križa.

¹⁸ Odgovor direktora za istočna pitanja SAD, 7. mart 1994. godine.

Duboko suosjećamo sa Vama. Događaji u regionu su tragični i žao nam je da ste Vi i Vaša obitelj direktno oštećeni konfliktom... U regionu ima oko 26.000 zarobljenika. Međunarodni crveni križ ima listu od 20.000 njihovih imena, ali lokalne vlasti ne dozvoljavaju njihovim predstavnicima da posjete logoraše. Nažalost, Alenkovo ime nije na toj listi, ali to ne znači da on nije u jednom od logora u BiH. Oni nastavljaju da tragaju za njim... Preporučujemo Vam da pišete i specijalnom izaslaniku UN-a za ljudska pitanja, gospodinu Tadeušu Mazovjećkom, i tražite njegovu pomoć u traganju za Alenkom.

Iskreno se nadamo da će traganje za Vašim sinom na kraju biti uspješno.

Sve najbolje,

Teri R. Snel

Na gubeći nadu Alenkova porodica piše pismo Tadeušu Mazovjećkom, no odgovor nisu dobili.

Drama sarajevske porodice Titorić započela je krvavim raspadom bivše Jugoslavije. Kada je zapucalo u Bosni, Alenko je više od godinu dana bio u mješovitom braku sa Danijelom Stupar, studentkinjom prava. Mladi bračni par odlučio je da privremeno napusti Bosnu. U aprilu 1992. stižu u Beograd. Godinu dana ranije Danijelin otac, pukovnik Ilija Stupar, dobio je prekomandu: iz sarajevske Vojne bolnice preselio se na Vojnomedicinsku akademiju u Beogradu, gdje je preuzeo dužnost načelnika saniteta. I njegova supruga Mira visoko se kotirala: imala je čin potpukovnika.

Alenko u Beogradu nastavlja da radi u matičnoj firmi za kompjutere. U goste mu dolazi i mlađa sestra Jasenka. Zbog uticajne tazbine tamo se osjećao zaštićenim, iako je jugoslovensku prijestonicu već zahvatio razorni virus nacionalizma. Sa kolegom Sunčanom Pavlovićem i dvije kolegice, Alenko ubrzo odlazi na službeni put u Crnu Goru, na Sajam informatike u Budvi. Nakon uspješno obavljenog posla odlučuju da prošetaju do Herceg Novog i tamo prenoće u porodičnoj kući Danijelinih roditelja.

Osvanuo je još jedan majski sunčani dan. Alenko je u tankoj majici, šortsu i patikama krenuo da sa prijateljima popije jutarnju kafu. Oko deset sati, nasred ulice, ispred hotela „Plaža“, zaustavljaju ga policajci. Traže da pokaže lična dokumenta i odvođe ga u zgradu MUP-a u Herceg Novom. Tamo srijeće i Sunčana, kojeg su crnogorski policajci takođe uhapsili, nakon što su zaustavili njegov automobil.

– Alenko i Sunčan su u MUP-u dali izjavu Miloradu Šljivančaninu, komandiru policije, koji im nije verovao da su u Crnoj Gori zbog posla. Ipak, dozvolio im je jedan telefonski poziv. Pozvali su svoje koleginice u Herceg Novom, a one mene. Ne znam koga nisam molila za pomoć. Na kraju sam pozvala i hercegnovski MUP. Bili su drski. Pitali su šta Muslimani traže u Herceg Novom, i poručivali „neka idu u njihovu državu“ – svjedoči Danijela.

Alenkovo sestroj Jasenki svaki se detalj urezao u pamćenje:

– Čim mi je Danijela javila da je Alenko uhapšen, otrčala sam do čika Ilije. Molila sam ga da potegne veze i da ga spasi. Govorila sam mu da on to može. Rekao je da je to laž i da ništa ne može učiniti.

Alenko i Sunčan su sa još 34 izbjeglice iz Bosne i Hercegovine ukrcani u autobus „Autoboke“, koji se, prema Danijelinim saznanjima, preko Srbije uputio ka Bratuncu. Sunčan se nakon pet dana pojavio u Beogradu. Ispričao je Danijeli kako su policajci zaustavili autobus na Zlatiboru i da su njega pustili, jer je dokazao da je Srbin. Autobus je produžio, tako da on ne zna šta se desilo sa Alenkom.

I Jasenka je vidjela Sunčana:

– Ništa nije govorio. Imao je veliku modricu ispod oka. Direktorica Lejla Uzunović mi je kazala kako je jedan od tri autobusa koji je prevezio zarobljenike prema Bratuncu na Konjević Polju zaustavljen i da su svi putnici poklani. Zamolila je poslovne prijatelje iz Bratunca da provjere da li je među ubijenim i Alenko. Oni su pošli tamo, preturali leševe, njega nisu našli. U međuvremenu su Alenkove koleginice koje su s njim bile u Herceg Novom donijele njegovu garderobu i ličnu kartu.

Danijela je u hercegnovskoj policiji više puta razgovarala sa komandirrom Miloradom Šljivančaninom. Pokazao joj je depešu ministra policije na osnovu koje je Alenka i još trideset četvoro bosanskih izbjeglica predao policajcima Srpske Republike. Tražeći istinu o odvedenom suprugu, Danijela se obraćala i na druge adrese. Pisala je i tadašnjem jugoslovenskom predsjedniku Dobrici Ćosiću i crnogorskom premijeru Milu Đukanoviću. Ćosić nije odgovorio, a odgovor¹⁹ crnogorske Vlade dobila je u avgustu. Pismo je potpisao ministar policije Nikola Pejaković, koji je u vrijeme deportacija bio zamjenik i desna ruka ministra policije Pavla Bulatovića.

„Predsjednik Vlade Republike Crne Gore, drug Milo Đukanović, prosljeđio je Vašu molbu MUP-u RCG, uz zahtjev da Vas obavijestim gdje Vam se nalazi suprug i zašto je uhapšen. Vaš suprug, Titorić Alenko iz Novog Sarajeva, uhapšen je 26. maja 1992. godine u Herceg Novom sa još 34 lica. Na zahtjev Srpske Republike BiH predat je ovlašćenim radnicima SUP-a Srebrenica – Petru Mitroviću i Predragu Perendiću. Istog dana predat je vojnoj policiji u štabu Teritorijalne odbrane u Bratuncu, gdje je trebalo da uđe u sastav grupe Muslimana za razmjenu za zarobljene srpske teritorijalce. Ne raspoložemo sa podacima o daljoj sudbini Vašeg supruga, kao i ostalih lica koja su predata vojnim organima u Bratuncu. Za dalje informacije potrebno je da se obratite MUP-u Srpske Republike BiH“, kaže se u odgovoru.

Jasenska je sljedeće sedmice napustila Beograd:

– Imala sam osjećaj da je čika Iliji bilo drago što se otarasio zeta Muslimana. Danijeli je, u mom prisustvu, često skretao pažnju da tamo gdje ide da se žali ni slučajno ne spominje da joj je otac vojno lice... Šta li joj je tek govorio kada ja nisam bila tu!? – kaže Jasenska, koja je potom otišla u Ameriku.

Nakon završetka rata porodica Titorić napušta Ameriku i vraća se u Sarajevo. Mislili su da će tako nešto više saznati o svom Alenku. Danijela se u Beogradu udala i dobila kćer Katarinu.

¹⁹ Isto kao 18.

Majka Fikreta svaki dan odlazi u sarajevski kafić „Papagaj“, gdje je Alenko često pio kafu:

– I dalje tražim svog sina. I dan-danas sjedim u „Papagaju“, čekam kad će Alenko naići. Vidim ga svako jutro kako stoji pred ogledalom. Nikako ne mogu prihvatiti to da ga je neko zaklao. Ja se s time ne mogu pomiriti. Mogu prihvatiti da je nastradao u saobraćajnoj nesreći, da je umro prirodnom smrću, ali ne i da ga je neko zaklao. Samo mislim na to kako je proveo zadnjih nekoliko minuta svoga života, na njegov posljednji strah i posljednju bol.

Alenko Titorić je zvanično proglašen umrlim rješenjem Opštinskog suda u Sarajevu.²⁰

– Valjda će se jednog dana saznati istina o tome šta se desilo s mojim bratom, kako je završio, ko ga je nezakonito isporučio koljačima Radovana Karadžića, ko je učestvovao u njegovoj likvidaciji, gdje se nalaze njegovi ostaci, kako bismo mu bar omogućili sahranu dostojnu čovjeka – kaže Jasenka.

Crnogorci su joj brata poslali u smrt, ali joj nisu otrovali dušu: nakon rata udala se za Ivicu Perovića, iz Crne Gore rodnom. Izrodili su i prelijepu kćerku Mateu.

Otac Ševal samo ćuti. Tokom Drugog svjetskog rata četnici su mu u Rudom ubili oca, majku i dvije sestre. Odrastao je u Domu ratnih siročadi. Nije ni sanjao da će mu pedeset godina kasnije četnici ubiti i sina.

To je Bosna krvava.

²⁰ Rješenje Općinskog suda II, br. RO-504/00, od 13. marta 2001. godine.

RAZGOVOR SA SLIKOM

Stara i teško bolesna Munira iznad kreveta drži autoportret svog sina. Naslikao ga je u ulju, prije petnaest godina, znalački, iako nije studirao umjetnost. Svako veče prije spavanja ona gleda u sliku i razgovara sa svojim miljenikom. I jutro započinje tepajući mu: ispriča mu što je sanjala, požali mu se na kostobolju, bolove u grudima, fiskove u glavi. Gleda kroz prozor i priča mu kakvo je vrijeme vani.

– Ovo je moj sin – ponosno kaže pokazujući rukom na sliku, baš kao da je njen Hajrudin živ.

Munira je posljednji put vidjela svoga sina prije trinaest godina. Hajrudin Bihorac je jedan od stotina bosanskohercegovačkih izbjeglica deportovanih Karadžićevim vlastima. Iza sebe je ostavio sina Nadira, suprugu Kimetu, sestru Fatimu.

Kimeta se sjeća kako je sve pošlo po zlu:

– Hajrudin je tog 20. maja ujutru otišao na posao. Radio je kao sekretar u društvu za lov i ribolov „Ušće-Panos“ Višegrad. Ja sam bila na porodiljskom bolovanju. Hajrudin je nešto kasnije došao kući sa svojim prijateljem Vidojem Andrićem. Rekli su mi da se brzo spremim, jer moramo bježati iz Višegrada. Prethodne noći ubijena je naša komšinica Behija, kojoj su prije toga odveli muža i sina. Ubijeni su i Medo Smajić i njegova supruga.

Kimeta je na brzinu spremila neophodne stvari i gotove hrane za osmomesječnog Nadira. Zaključali su kuću, sjeli u auto i krenuli. Svratili su po Hajrudinovu sestru Fatimu i njenu djecu, Amelu i Almira.

– Usput smo – nastavlja Kimeta – sretali kolone ljudi sa kesama u rukama, unezvijerenog pogleda, koji nisu znali kuda dalje. Sreli smo i Seju kome su ubijeni otac i majka. Bio je blijed kao kreč. Ni mi nismo znali kuda idemo, važno je bilo samo otići što dalje od rata, ubijanja, odvođenja i maltretiranja. Pošto je Fatima mislila i ranije otići sa djecom u Baosiće, u odmaralište firme u kojoj je radila, odlučili smo poći tamo...

Kada su stigli u Baošiće, prijavili su se Crvenom krstu i Turističkom društvu „Baošić“. Nadir te noći nije prestajao plakati. Hajrudin, Kimeta i Fatima nisu oka sklopili. Cijelu noć su malog Nadira njihali na rukama. Zaspao je tek pred zorom. Kao da je dijete osjećalo nesreću. I zlo jutro je osvanulo:

– Tog nesretnog 26. maja – uključuje se u razgovor Fatima – ispred kampa, oko devet sati, pili smo kafu Kimeta, Hajrudin i ja. Iznenada je došao policajac. Tražio nam je lične karte. Bratu je naredio da odmah pođe sa njim, iako je bio bosonog. Hajrudin je poblijedio. „Marica“ je čekala stotinak metara od kampa, ispred samoposluge. Policajac je otvorio vrata i Hajrudin je ušao. Vidjela sam još nekoliko civila unutra. Nijesu odmah krenuli. Tek kada su drugi policajci doveli još nekoliko ljudi, sjeli su kola i otišli.

Kimeta je ubrzo otišla u hercegrovsku policiju:

– Rekla sam dežurnom policajcu da sam supruga Hajrudina Bihorca i da sam došla da vidim šta je sa njim. Nisam mogla da zadržim suze. „Šta plačeš, šta se kriviš? Nemoj da i tebe pritvorimo!“ – zaprijetio je. Vikali su, nijesu se obazirali ni na plač mog djeteta. Bila sam u panici. Dva dana ranije odveli su mi Envera, brata iz Čajniča. Ubili su ga na čajničkom mostu.

Fatima je preklinjala policajce da joj kažu gdje je Hajrudin, ali nije pomoglo. Ispred zgrade policije u međuvremenu se okupilo dvadesetak žena i djece. Policajci su najednom postali veoma nervozni.

– Načuli smo – kaže Fatima – da im je jedan od uhapšenih Bošnjaka pobjegao, neki Muhamed Pilavdžić. Skočio je kroz prozor drugog sprata zgrade CB Herceg Novi. Policajci su prijetili: „Kada ga uhvatimo, krv će propišati!“ Onda su nas rastjerali. Kasnije smo čule da je uhvaćen.

Fatima je oko pet sati ponovo otišla u policiju. Prišla je policajcu moleći ga: „Molim vas, hoćete li mi reći gdje mi je brat?“

– Pogledao me je nekako sažaljivo i rekao: „Svi su odvedeni.“ Pokazao mi je krijući i spisak. „Evo, zaokružen je pod brojem 11. To znači da je upućen za Srebrenicu.“ Zahvalila sam mu i izašla. Rekao mi je svoje ime, ali sam ga u međuvremenu zaboravila. Mislim da je bio Hrvat. Onda smo

se vratile u kamp. Predveče nas je posjetio Miško Milošević, Hajrudinov školski drug iz Višegrada, koji je živio u Herceg Novom. Donio nam je dokumenta i ključeve od Hajrudinovih kola. Pitala sam ga kako nije uspio spasiti mog brata. Slijegao je ramenima. Molila sam ga da mi bar kaže gdje je. Rekao je: „U Foči.“

Tu noć su Fatima i Kimeta provele u kampu u Baošićima.

– Nikola, upravnik kampa, nekoliko je puta navraćao i pitao: „Plače li još mlada?“ i „Je li se mlada utješila?“ U njegovom pogledu nisam vidjela da mu je bilo žao – kaže Kimeta, kojoj je majka rođena u Crnoj Gori, u Pljevljima.

Već narednog jutra porodica Hajrudina Bihorca telefonom je pozvala Smaila Hodžića iz Potkrajaca kod Bijelog Polja. Odmah je došao po njih. Kada su mu ispričali da ima još žena čiji su muževi odvedeni, Smail, njegov brat Zuhdija i komšija preuzeli su stvar u svoje ruke.

– Moj brat Smail – svjedoči dobri čovjek Zuhdija – stanovao je kod porodice Bihorac dok je radio na terenu u Višegradu. Čim su nas pozvali, Smail, ja i komšije Zećo Hadrović i Ćifo Lukač krenuli smo u Boku, u potpunu neizvjesnost. Kada smo stigli, Fatima nas je zamolila da prihvatimo i porodice Čengić i Hasanbegović. Sa njihova tri i našim četvrtim autom prevezli smo ih do Bijelog Polja. Kod mene je bilo jedanaest članova porodica Čengić i Hasanbegović, a kod Smaila sedmero iz porodice Bihorac. Pomogao nam je i naš brat Džemail.

Iz Višegrada u Bijelo Polje stigli su i Hajrudinovi roditelji. Otac Ramo i majka Munira uspaničili su se kada su vidjeli da im nema sina.

– Rekla sam im da je Hajrudin odveden na informativni razgovor, da nije ništa loše učinio i da će biti sve u redu. Majka je počela da plače, otac je pobljedio. Kao da su znali da ga više neće vidjeti – veli Fatima.

Njegovi najbliži bezuspješno su objijali pragove brojnih institucija. Fatima je otišla i kod tadašnjeg predsjednika skupštine opštine Bijelo Polje, čijeg se imena ne sjeća:

– „Što uzrujavaš javnost? Znaš li da za to možeš odgovarati?“, zaprijetio mi je bjelopoljski gradonačelnik. Primio nas je i Asim Dizdarević, potpredsjednik Skupštine Crne Gore. Saslušao nas je. Rekao je da dođemo narednog dana u pet sati, da će vidjeti može li što saznati o Hajrudinu. Sjutra dan smo Kimeta i ja pošle kod njega. Iz susjedne prostorije, pomalo uplašeno, gledao nas je neki mladić. Bio je to rođak Asimove supruge, iz Foče. Asim nam je rekao da su Hajrudina odveli za Srebrenicu i da mu je predsjednik Momir Bulatović, čim je saznao, obećao da će sa hapšenjem bosanskohercegovačkih izbjeglica prekinuti. Pitala sam ga kakav je to predsjednik koji, tobože, ne zna za masovna hapšenja u svojoj državi – kaže Fatima.

Sedmočlana porodica Bihorac živjela je kod Smaila Hodžića više od sedam mjeseci. Valjalo je sva ta usta nahraniti:

– Nijesu mi uopšte bili na teretu. Znao sam ih odranije i bilo mi je zadovoljstvo da im pomognem, da ih ugostim. I danas se čujemo telefonom – veli Smail.

A onda je izbjeglički put porodicu Bihorac odveo u Makedoniju. Čim je prošao rat, vratili su se u Sarajevo.

– Godine prolaze, a mi se nadamo da će Hajrudin doći, i da ćemo opet živjeti skupa. Kad me sada četrnaestogodišnji Nadir pita: „Zašto su odveli moga baba?“, nisam sigurna šta da mu odgovorim. Da li zato što smo Muslimani, da li zato što jedni ljudi mrze druge mada im nisu ništa učinili, ili je to samo sudbina? Često su mi govorili da se moram pomiriti sa sudbinom, da život teče dalje. Lako je savjete drugima dijeliti. Moj život se okrenuo naopačke onog dana kada je odveden moj muž. Tek što smo počeli živjeti, naš život je prestao. I pored svega, nadamo se da će se Hajrudin jednog dana pojaviti – kaže Kimeta.

I Hajrudinova stara majka Munira, koja je preživjela tri srčana i dva moždana udara, ne gubi nadu.

I dalje gleda u sinovljev autoportret i s njim priča.

RACIJA U KAMPU

Za svojim najbližim godinama je tragao i Fahrudin Čengić, penzioner iz Goražda, kojem su crnogorske vlasti nepovratno odvele sina, unuka i zeta. I Fahrudin je iz ratom zahvaćene Bosne i Hercegovine sklonio svoje ukućane u Crnu Goru, u Baošiće, nadomak Herceg Novog. Kada su njegovi najbliži, poslije brojnih peripetija i silnih strahova, iza sebe ostavili krvavu Bosnu, Fahrudin je bio sretan. Računao je stari Bosanac na čuvenu crnogorsku tradiciju, etiku, čojstvo...

Nekoliko mjeseci kasnije Fahrudin će iz daleke Danske, preko stranica sarajevske štampe,²¹ tražiti svoje najmilije:

– Molim sve one koji bilo što znaju o mom sinu, unuku i zetu da mi jave. Izbjegli smo iz Goražda sredinom aprila 1992. godine i došli u moju vikendicu u Baošićima. U početku je sve izgledalo u redu. Onda su 26. maja, oko jedanaest sati, došla dva crnogorska policajca. Naredili su da svi muškarci izađu van kuće. Strpali su nas u „maricu“ i odveli u pritvor u Herceg Novi. Pored mene odveli su mog sina Himza (34), zvanog Braço, inače politikologa, mog unuka Amera (19), učenika, i mog zeta Smaja Hasanbegovića (53). Sa nama su odvedeni i naši prijatelji Safet Buljubašić (32) i Alija Prutina (32). Nakon nekoliko sati provedenih u pritvoru mene su pustili i vratili mi ličnu kartu. Njih su zadržali. Od tada ih više nikada nisam vidio.

Sa policijom u Baošićima bile su i moje komšije Srbi iz Goražda, Momir Vuković zvani Mošo i Ljubo Veljović. Oni su sjeli do vozača. Kada smo stigli u zgradu policije, nas su odveli u zatvor, dok su Vuković i Veljović pošli u kancelariju komandira policije. Dakle, oni uopšte nijesu bili zatvarani, kako je to pisalo u štampi, već su bili suizvršitelji u našem hapšenju... Iz Baošića sam istjeran 8. juna 1992. godine u Bijelo Polje, odakle sam kasnije otišao u Dansku. Još jednom molim sve koji bilo što znaju o mojim najdražim da mi jave.

²¹ „Oslobođenje“, 15. septembar 1994. godine.

Fahrudin je punih dvanaest godina uzaludno čekao glas o svojim najbližima. A onda je jedne večeri sanjao svoga Himza kako ga zove k sebi. Sljedećeg dana je umro.

Kada se rodio Himzo, nakon četiri sestre, u kući Čengića veselju nije bilo kraja. Fahrudin je odlučio da sinu da ime svog oca Himza koga su u Drugom svjetskom ratu zaklali četnici. Ni u najgorem snu mu se nije prikazalo da će iste sudbine biti i njegov sin. I Himzova majka, Fahrudinova supruga lfeta, nije bila bolje sreće: i njenog oca su u onom ratu ubili četnici, a pedeset godina kasnije sina jedinca, unuka i zeta. Ciklični krug dželata i žrtve je zatvoren: četnici su, na kraju, istrijebili lozu Fahrudina Čengića.

Porodica Fahrudina Čengića godinama je ljebovala na crnogorskom primorju. Oduševljeni ljepotama Crne Gore i Crnogorcima, početkom osamdesetih kupili su kamp-kućicu u Baošićima. Tu su ljebovali, stekli prijatelje, imali dobre komšije. Vremenom su Fahrudin i lfeta sve manje boravili u Goraždu – Baošići su postali njihova stalna luka. Djeca, rodbina i prijatelji dolazili su kod njih tokom ferija. Himzo je u međuvremenu završio Fakultet političkih nauka u Sarajevu. Zaposlio se u Javnom komunalnom preduzeću u Goraždu. Vojsku nije služio: imao je srasle prste na lijevoj šaci. Sestre su ga i dalje pazile kao malo vode na dlanu. Uoči rata, na nagovor prijatelja i rodbine, Himzo napušta ratno Goražde.

– Svako večer smo na televiziji gledali srpske zločine u Bijeljini, Višegradu, Foči... Obruč se polako stezao i oko Goražda. Mislili smo da ćemo biti sigurniji u Crnoj Gori. Moj brat Himzo, ja i ostali članovi porodice krenuli smo, sredinom aprila, u koloni izbjeglica za Baošiće – kaže Himzova sestra Fikreta.

Na putu između Čajniča i Pljevalja dočekale su ih barikade bosanskih Srba:

– Susret sa bradatim i prljavim četnicima za nas je bio užasan. Odmah su nas izveli iz kola. Po zlu čuvena braća Kornjače dočekali su nas riječima: „A, kuda ćete?“ Iz kolone su izdvajali muškarce i vodili ih u drvenu baraku. Mnoge su zadržali. Nas su nekako pustili. Na rastanku su nam rekli: „Vratićete se vi brzo nazad“ – veli Fikreta.

Nekako su stigli do Baošića. Većina članova obitelji Fahrudina Čengića tu se našla na okupu. Ali to više nije bila ona stara Crna Gora i onaj stari komšiluk. Hipnotizeri širokih narodnih masa učinili su svoje: šovinistički trans zahvatao je i Crnu Goru. Fahrudin i Ifeta bili su sve zabrinutiji. Osjećali su da se neko zlo sprema.

I dogodilo se. Dana 26. maja 1992. godine, oko podneva, jake policijske snage predvođene tragačima iz Bosne opkoljavaju kamp u Baošićima. Započinje lov na Bošnjake. Dvojica policajaca kucaju i na vrata Fahrudina Čengića. Od muškaraca traže da pokažu lične karte. Fahrudin Čengić, njegov sin Himzo, unuk Amer Prelo i njihov zet Smail Hasanbegović nevoljno pokazuju dokumenta. U tom se trenutku, svjedoči Fikreta, golobradi Amer, koji je još između dječaka i mladića, okreće prema ujaku Himzu i šapatom ga pita: „Da li da kažem da nemam ličnu kartu i da imam samo šesnaest godina?“ „Ma, nemoj. Ne brini, oni će samo da pogledaju lične karte i da nam ih vrate“, odgovara mu Himzo.

Ali nije bilo tako. Policajci vode Amera, Fahrudina, Himza i Smaila „na informativni razgovor“. Ifeta pita zašto ih hapse. „Zato što vaši hosovci ubijaju Srbe po Goraždu“, odgovara jedan od policajaca. „A ko su hosovci?“, ponovo pita neupućena Ifeta. Policijac se smije i naređuje pokret.

Odvode ih u zgradu policije u Herceg Novom i sprovode u podrum, u omanju prostoriju, u kojoj se nalazi oko četrdeset Bošnjaka, većinom mladih ljudi. Isljednici rade svoj posao: izvode, saslušavaju i ponovo uvođe uhapšene ljude. Starom Fahrudinu, dugogodišnjem srčanom bolesniku, nije dobro. Moli da mu donesu ljekove. „Nikakva šteta i ako krepaš!“, odgovara mu jedan policajac.

Fahrudinu su nakon dva sata rekli da je slobodan. Imao je više od šezdeset pet godina, pa su ga pustili.

„Prilikom odlaska pogledao sam svu trojicu. Amer me je nekako najtužnije gledao. Nisu mi dozvolili da se sa njima pozdravim. Ostali su u papučama i ljetnim majicama u tom hladnom podrumu. Izašao sam na sprat. Dok sam čekao da mi vrate ličnu kartu, u kancelariji komandira policije

vidio sam Ljuba Veljovića i Momira Vukovića kako sa njim piju kafu. U međuvremenu su izašli. Pitao sam ih kuda će odvesti naše ljude. Ljubo ništa nije odgovorio. Momir je rekao da ne zna“, piše Fahrudin 1993. godine, u pismu upućenom kćerki Mirzeti i zetu Mustafi, koji su ostali u Goraždu.

– Kada se moj otac vratio kući, satima nije mogao ni riječi progovoriti. Svjestan je bio tragedije koja nas je zadesila – kaže Hizreta.

– Isporučili su ih monstrumima, ali živim u nadi da će ti monstri biti kažnjeni od Boga i od ljudi. Svjesna sam da niko od njih nije živ, ali se nadam da će se makar saznati gdje su im kosti, da se ljudski ukopaju – dodaje majka Ifeta.

Amer je bio odličan učenik Hemijske kole u Goraždu, član tamošnjeg duvačkog orkestra. U trenutku hapšenja, izračunali su njegovi roditelji, imao je tačno osamnaest godina, osam mjeseci i osamnaest dana. Oni su na početku rata ostali u Goraždu, a on se sa mlađim bratom Kerimom sklonio kod deda Fahrudina u Baošiće. Mislili su da su djecu sklonili na sigurno, ali:

– Za našu užasnu tragediju – kaže Amerova majka Hikmeta – čuli smo preko radio-amatera. Sami Bog zna kako smo tu vijest preživjeli. Ne znam i nikada neću razdvojiti da li me više boli nestanak sina ili brata. Pala sam u tešku depresiju. Dugo godina smo gajili potajnu nadu da će se pojaviti živi i zdravi. Međutim, nada je sve manja, tuga sve veća. Naš život je gori od pakla. Stalno nas proganjaju slike logora, mučilišta, živih kostura i masovnih grobnica. Samo biološki živimo i to zbog našeg drugog sina Kerima. Zašto su nam to Crnogorci uradili? Da li je hapšenje golobradog mladića to čuveno crnogorsko čojstvo i junaštvo? A mi smo, poslije onog velikog zemljotresa, godinama od usta izdvajali dajući novac za izgradnju Crne Gore, duboko saosjećajući s njenim građanima, da bi nam oni ovako vratili, šaljući našu djecu i braću u smrt.

Hikmetin sin, brat i zet nisu bili nikakvi kriminalci, kako je to prikazivala crnogorska vlast. Laž je, kaže, da su za njima bile raspisane bilo kakve potjernice. Kada su četnici počeli ubijati i protjerivati Bošnjake, oni su se samo sklonili u Crnu Goru, u svoju drugu kuću.

Kemal potiskuje svoja sjećanja. I on ima svoju traumu: otkad su mu crnogorski policajci odveli starijeg brata Amera, ima strašnu averziju prema uniformisanim osobama.

Hikmetinu sestru Mirzetu posebno pogađa tvrdnja kako je crnogorska policija tokom svoje akcije hapsila i bosanske Srbe, kao, recimo, Ljuba Veljovića i Momira Vukovića.

– To je velika laž. Oni su bili „psi tragači“ koji su u Herceg Novom pomagali u prepoznavanju i hapšenju svojih komšija Bošnjaka. Zbog toga su i nagrađeni: Ljubo Veljović je pet godina kasnije postao gradonačelnik Foče, a Momir Vuković upravnik zatvora u Užičkoj Požegi. Mi smo ih jednom pozvali telefonom i pitali šta je sa našim najmilijima. Ništa nisu htjeli da nam kažu – veli Mirzeta.

Hizreta je u jednom danu izgubila muža, brata i sestrića. Ostala je udovica sa dvije djevojčice, Seminom i Sedinom.

Semina je imala trinaest godina kada je njen otac odveden na „informativni razgovor“ poslije kojeg se nije vratio. Dok su ga odvodili, igrala se van kuće. Iz daljine je ugledala policijsko vozilo. Potrčala je prema kući. Kada je stigla, njen djed, Smailov otac Šemso, starina od 85 godina, i majka Hizreta nemoćno su gledali za policijskim kolima koja su zalazila iza ugla.

– Kada mi je mama rekla da su odveli tatu, mislila sam da mi propada tlo pod nogama. Uhvatio me je strah da će mu se nešto strašno dogoditi. Počela sam da plačem – priča Semina.

I ona je odrasla preko noći. I ona se, kao i većina djece koja rano ostanu bez oca, godinama pitala zašto je to zlo baš nju zadesilo.

– Pomisao na oca i njegovu sudbinu uvijek potakne bol. Najgore je od svega što se o njemu ništa ne zna. Prolaze godine, ali bol ostaje. Čime sam zaslužila ovakvu patnju? – pita se Semina.

Njena sestra Sedina imala je samo sedam godina kada je posljednji put vidjela oca. Nije razumjela šta se dešava dok su ga odvodili, ali je dani-ma čekala da se vrati.

– Ti dani čekanja prerasli su u godine pune boli i straha. Bila sam dijete osuđeno da raste bez oca. Da li su ti ljudi sretni zato što su uništili moj život i život drugih nedužnih ljudi? Da li su to uopšte ljudska bića kad su bez srca, duše? – pita se Sedina, buduća pravница.

U istoj raciji policija je u Baošićima uhapsila i Goraždance Safeta Buljubašića i Aliju Prutinu. Priča je ista: misleći da je Crna Gora za njega i njegovu porodicu sigurno utočište, i Safet Buljubašić se našao u kampu u Baošićima. Fatalna greška: dok je sa ženom doručkovao, policajci su ga uhapsili.

– Noć ranije došla je žena iz susjedstva da upozori mog muža Safeta da se sakrije, jer je čula za masovna hapšenja Bosanaca. Ujutru je izašao iz skrovišta samo da nešto pojede, uto su policajci došli po njega. Sa njima su bili i dvojica goraždanskih Srba, Vuković i Veljović. Nisu pomogle naše molbe i plač – kaže njegova supruga Ševala.

Iza Safeta su ostale supruga i tri kćerke. Najstarija, Admira, tada je imala trinaest godina:

– Tog jutra sam sa drugaricama izašla na plažu. Dok smo se igrale primijetila sam policijski kombi i uniformisane ljude. Potrčala sam prema kampu da upozorim oca da se sakrije, ali su ga oni već odveli. Nikada sebi neću oprostiti što sam zakasnila da ga upozorim – kaže Admira.

Ni njena mlađa sestra, Elmedina, nije se pozdravila s ocem:

– Dok su ga odvodili, okrenuo se prema nama, pogledao nas, mahnuo rukom i rekao mami da dobro pazi na nas... Mama mu je suznih očiju rekla: „Hoću.“ Ja sam ostala za stolom kao ukopana. Nisam imala snage da ustanem, niti da se sa njim pozdravim.

Najmlađa, Sabina, imala je samo šest godina.

– Dok su majka i sestre predosjećale šta će se sa ocem dogoditi, ja sam povjerovala obećanjima policajaca da će ga brzo vratiti. Nakon nekoliko dana ti policajci su ponovo došli. Dok sam iza njih pogledom tražila tatu, oni su naredili mami da pođe sa njima. Sestra i ja smo počele da vrištimo i plačemo moleći ih da nam ne odvede i nju. Ostavili su je. Uz obećanje da će se sutra vratiti. Te večeri se nas tri nismo odmicale od mame. Ujutru su ponovo došli. Ne znam zašto, odjednom su se okrenuli i otišli – prisjeća se Sabina.

Sa njenim ocem Safetom policajci su odveli i Aliju Prutinu. Alija je radio kao ekonomista u vojnom preduzeću „Pobjeda“ u Goraždu. Pošto je situacija u tom gradu postala opasna, sa sestrom se sklonio u Crnu Goru. Tu su ga tragači pronašli, a crnogorski policajci uhapsili i deportovali.

– Mog brata Aliju Prutinu tog dana je na kafu odveo Ljubo Veljović, naš komšija iz Goražda. Nakon pola sata vratili su se u kamp sa Mominom Vukovićem. Onda je došla policija i odvela Aliju – svjedoči njegova sestra Munira.

Nakon jednog sata lovci na Bošnjake vratili su se u kamp kako bi završili započeti posao:

– Opet su došli. Tražili su moga muža. U međuvremenu sam ga dobro sakrila u jednoj kućici. Počeli su da me ispituju. Primoravali su me da kažem gdje se sakrio. Vrijeđali su, prijetili. Pitala sam komšiju Momira Vukovića šta ću, jedna, da radim. Opsovao mi je majku, rekavši da idem za Tursku – kaže Munira, koja je ostala bez brata, ali je sačuvala muža.

Već narednog dana crnogorska vlast organizuje deportaciju uhapšenih ljudi. Pod jakom policijskom pratnjom autobus pun Bosanaca kreće prema Republici Srpskoj. Ukupno 35 ljudi: Bošnjaka devetnaest, Srba šesnaest. Među njima su „tragači“ Veljović i Vuković... Preuzeli su ih „radnici SUP-a Srebrenica“ Petar Mitrović, Predrag Perendić, Slaviša Perendić i Nenad Živanović. U dopisu MUP-a Crne Gore²² otkriva se da je ova gru-

²² Odgovor ministra policije Nikole Pejakovića na poslaničko pitanje br. 278/2 od 8. aprila 1993. godine.

pa deportovanih ljudi predata vojnoj policiji, Štabu TO u Bratuncu, da bi ušli „u sastav grupe Muslimana za razmjenu za zarobljene srpske teritorijalce“. Nijedan Bošnjak iz te grupe nije preživio.

Njihovi najbliži to nisu znali, pa su i dalje uporno tražili od čelnika hercegovačke policije da im kažu šta je sa njihovim ukućanima. A onda su se, kao po nekoj komandi, na njih okomile komšije. Susjedi su im postali ljuti neprijatelji koji nisu birali način da ih otjeraju.

– Komšije su počele da nas izbjegavaju, neki su i pljuvali prema našoj kući. Uveče su nam nepoznati ljudi kamenovali prozore, bacali petarde, pucali – sjeća se lfeta.

Nije im preostalo ništa drugo nego da napuste svoj dom i upute se što dalje.

– Sami Bog nam je poslao Zuhdiju Hodžića, kojeg ranije nismo znali, da nas izvuče iz tog velikosrpskog grotla. Uzeo nas je u zaštitu i odveo u Bijelo Polje. Brinuo je o nama, hranio nas, pomagao, a bilo nas je desetero. Iako su nas prihvatili kao najrođenije, živjeli smo u strahu. Nismo smjeli izlaziti, djeca nam nisu išla u školu. Nakon jedne godine provedene kod Zuhdije odlučili smo da idemo dalje. A onda nam je taj dobri čovjek svima platio put za Dansku – kaže Fikreta.

Himzo, Amer, Smail, Safet i Alija zvanično su proglašeni umrlima odlukama Suda BiH. Datum smrti je svima isti: 27. maj 1992. godine, dan kada su deportovani.

Njihovi posmrtni ostaci još nijesu pronađeni.

OTAC JE ODMAH DOŽIVIO MOŽDANI UDAR

Nakon razornog zemljotresa koji je krajem sedamdesetih pogodio crnogorsko primorje, braća Ramiz i Suad Topalović napustili su rodno Visoko i, trbuhom za kruhom, pošli u Herceg Novi. Zasukali su rukave i zarađivali kruh kao građevinski radnici. Ramiz je uskoro osnovao i svoj dom: oženio se Nadom, Crnogorkom iz Bijele, dobio djecu, stekao prijatelje. Suad se, s druge strane, više družio s prijateljima i kafanom. Volio je Herceg Novi, tu se osjećao kao svoj na svome, ali mu se nije dalo za tih dvanaest godina da izvadi crnogorsku ličnu kartu. To će mu doći glave: crnogorski policajci će ga uhapsiti i, kao prokazanog Bosanca, 27. maja predati vlastima odmetnutih bosanskih Srba.

Za Suadovo hapšenje prva je saznala njegova snaha Nada. Kako se sve to dogodilo ispričao joj je Suadov prijatelj Travolta, kojem niko nije znao pravo ime i prezime. Znalo se samo da je Travolta rodom iz Foče i da u Herceg Novom živi godinama:

– Travolta mi je ispričao da je Suad uhapšen 16. ili 17. maja, dok je bezbrižno pio kafu na terasi popularnog kafića „Petica“, na glavnom hercegnovskom trgu. Suada je, bogami, moj Ramiz upozoravao da se malo skloni i ne izlazi na ulicu, ali on nije vjerovao da mu prijeti bilo kakva opasnost. Travolta mi je rekao da je Suad bio pritvoren nekoliko dana u hercegnovskoj policiji i da su ga potom odveli u Bosnu. Pitala sam zašto mi je o Suadovom hapšenju javio sa zakašnjenjem od desetak dana. Odgovorio je nešto neubjedljivo, da se više i ne sjećam šta – kaže Nada.

Dok su tridesetogodišnjeg Suada hapsili i deportovali, njegov brat Ramiz branio je „otadžbinu“:

– Tokom maja bio sam u rezervi JNA, branio sam Jugoslaviju. Kada sam se vratio kući, nijesam zatekao svog brata Suada. Policija ga je uhapsila i u grupi od 35 bosanskih izbjeglica deportovala za Srebrenicu. Međutim, saznao sam da je na putu do Foče jedna grupa od njih sedamnaest do osamnaest ubijena. Bojim se da je i on bio među njima – veli Ramiz, koji je od tog stresa uskoro dobio dijabetes.

Nada misli da je Suadovo hapšenje isplanirano znatno ranije. Ima jak razlog za to:

– Krajem aprila, ili početkom maja, ne mogu se tačno sjetiti, na vrata našeg stana zakucalo je jedan čovjek, predstavio se kao inspektor policije. Pitao me je gdje je moj Ramiz. Rekla sam da je u rezervi JNA. Pitao me je da li tu stanuje i tridesetogodišnji Suad Topalović. Kazala sam mu da Suada nisam vidjela zadnjih petnaest dana, i da ne znam gdje trenutno radi. „A imate li njegovu sliku?“, upitao je. Rekla sam da imam. Na njegovo insistiranje, dala sam mu da pogleda Suadovu sliku, ali se ne sjećam da li ju je uzeo. Suad nije bio problematičan. Iako je ponekad volio popiti, bio je izuzetno miran čovjek, pa su ga vjerovatno i tada tražili samo da bi ga deportovali u Bosnu.

Nada i Ramiz su godinama tragali za Suadom. Nekoliko mjeseci nakon deportacije jedan prijatelj im je ispričao gotovo nevjerovatnu priču:

– Naš kućni prijatelj iz Podgorice ispričao mi je da je Suada, nekoliko mjeseci nakon hapšenja, vidio kako ispred zgrade „Zetatransa“ u Podgorici utovara neki materijal na kamion. Klimnuli su glavom i pozdravili se. On je, navodno, pitao Suada da li će ići u Herceg Novi, našta mu je Suad odrečno klimnuo glavom. Ne znam, možda je Suad tu radio kao ratni zarobljenik – kaže Nada.

U „Suadovoj grupi“ su, između ostalih, bili i Šehid Bašić iz Goražda i Osman Bajrović iz Foče. Da bi se dokopao slobodne crnogorske teritorije Osman Bajrović je, svjedoče njegovi prijatelji, platio zloglasnom četničkom vojvodi Peru Elezu da ga iz Foče prebaci do slobodne crnogorske teritorije. Osmana su potom u Herceg Novom pronašli „psi tragači“, a crnogorski policajci uhapsili i deportovali. I njemu se, kao Suadu i Šehidu, nakon toga gubi svaki trag.

Suadova sestra Suada saznala je za bratovljevo hapšenje i deportaciju u Visokom, dok je, uz slabi plamen svijeće, slušala vijesti na tranzistoru:

– Bila sam sama u kući, pa sam uključila radio da odagnam strah. Onda su javili kako je crnogorska policija uhapsila i zločincima Radovana

Karadžića predala veliku grupu Bošnjaka. Među deportovanim pročitani su i Suadovo ime i prezime. Udarilo me pravo u želudac. Znala sam šta to znači. Doživjela sam šok. Cijelu noć sam plakala i vrištala, rat je bio, pa nisam imala ni lijekova za smirenje. Odveli su ga ljudi bez duše, ljudi bez srca. Najviše me boli što je, možda, mučen, pa ubijen, i to samo zbog toga što se zove Suad.

Suada je tragičnu vijest o bratu ipak bolje podnijela od Suadovog oca Ibra:

– Kada je otac saznao za Suadovu deportaciju, istog dana je doživio moždani udar. Ležao je nepokretan dvije godine.

Nakon toga je umro.

IZ KASARNI U DEPORTACIJU

Čim je napunio osamnaest godina, Azem Pljevljak je otišao na odsluženje vojnog roka u tadašnjoj JNA, kako su to obično i činili mladići koji se nisu dalje školovali. Život ga je natjerao da poslije osnovne škole počne da radi razne građevinske poslove. Kada je dobio poziv da „odsluži dug“ svojoj posrnuloj domovini, već je važio za dobrog zidara. Porodica ga je iz rodnog Goražda, uz malo veselje i veliku brigu, ispratila na odsluženje vojnog roka u Banjaluku.

Kako se bližio kraj Azemovog vojnog roka, tako se neumitno približavao rat na prostoru bivše Jugoslavije. Kada je obukao civilku, Azem nije mogao do Goražda: bosanski Srbi su Bošnjacima blokirali zaposjednute teritorije. Azem nije imao kud: uputio se kod ujaka Ismeta i ujne Zlatije Kadrić, u Herceg Novi, koji su tamo godinama živjeli.

– Azem je kod nas – kaže Zlatija – bio svega nekoliko dana. Dok je šetao sa mojim malim sinom Emirom policajci su ga, krajem maja, uhapsili u centru grada. Kasnije su nas iz MUP-a pozvali da im odnesemo njegovu ličnu kartu i vojnu knjižicu. Kada im je Ismet predavao dokumenta, molio ih je da puste jedno dijete. Nisu htjeli ni da čuju. Sjutradan mu je odnio nešto garderobe i sok. Tog 27. maja policajci su ga zajedno sa još tridesetak izbjeglica odveli autobusom za Srebrenicu. Nikada ga više nismo ni čuli ni vidjeli. Ismet je u međuvremenu umro, a da nije saznao šta se desilo sa njegovim sestrićem.

A samo mjesec dana nakon deportacije, 29. juna 1992. godine, tijelo Azema Pljevljaka izbacila je Sava kod sela Laćarak, blizu Sremske Mitrovice. Istražni organi iz tog grada odmah su uradili obdukciju, ali nisu mogli da ustanove identitet žrtve, jer uz nju nije bilo nikakvih ličnih dokumenata. Nakon pregleda patolog je konstatovao: „Leš dužine 183 cm, mlađe životne dobi, na sebi ima plave farmerke ‘Wrangler’ i duge bele gaće, smrt nasilna, u vodi proveo oko mesec dana.“ Tijelo je nakon obdukcije pokopano na gradskom groblju u Sremskoj Mitrovici. Grob je obilježen brojem.

Trinaest godina kasnije, krajem marta 2005. godine, Komisiji za traženje nestalih BiH stigla je službena potvrda iz Srbije da je uz pomoć DNK

utvrđeno da su na tom mjestu posmrtni ostaci Azema Pljevljaka, kojeg je crnogorska policija uhapsila i predala srebreničkim policajcima.

Procedura primopredaje posmrtnih ostataka između BiH i Srbije obično traje i po nekoliko mjeseci. Azemova porodica s nestrpljenjem očekuje njegove posmrtne ostatke.

– Posljednji put sam ga vidjela – kaže Azemova majka Hatidža – dana 25. oktobra 1991. godine. Tada sam se teško razboljela, pa su Azema starješine iz kasarne „Manjača“ pustili da dođe da me vidi. Evo, nakon tolikih godina sada ću sina opet dočekati...

Otac Hasib samo ćuti. Čeka ponovni susret sa sinom.

Prema službenim papirima crnogorskog MUP-a, među deportovanim Bošnjacima nalazio se još jedan tek demobilizovani vojnik – Mirsad Zec iz Sarajeva. Njegovi roditelji, Razija i Durmo, ispratili su ga u JNA 17. marta 1991. godine u Leskovac, odakle je prekomandovan za Niš.

– Sa Mirsadam smo se posljednji put čuli uoči njegovog „skidanja“, 14. maja 1992. godine – kaže Razija. – Otac mu je savjetovao da pođe u Beograd i da nikako ne dolazi u zapaljenu Bosnu. Od tada ništa nismo saznali o njemu.

Durmo je nekoliko dana nakon Mirsadvog nestanka telefonom pozvao i njegove starješine. Oficiri su mu rekli da je otišao u Beograd. Krajem maja zvao je i Crveni krst u Beogradu, ali oni nisu imali nikakvih podataka o Mirsadu. Sredinom juna Durmo je i preko Televizije Sarajevo tražio svoga sina, ali nikakvog glasa o njemu dosad nije dobio...

Iako se Mirsad već trinaest godina nije javio svojim ukućanima, njegov otac ne gubi nadu:

– Kada sam se posljednji put čuo sa sinom, bio je živ i zdrav. Poslije sam čitao u novinama da je uhapšen u Herceg Novom, pa deportovan, pa ovo, pa ono. Mogu oni da pišu što god hoće, ali ja u to ne vjerujem. Sve su to laži – kaže Durmo.

Nada umire posljednja.

JNA – MAJKA ČEDOMORKA

Izbjeglice iz Bosne je, pored crnogorske policije, jurila i hapsila vojna policija JNA. Tokom racije vojne policije u Pljevljima, sprovedene 23. aprila 1992. godine, uhapšeno je osamnaest izbjeglih Bošnjaka, u dobi između 20 i 50 godina. Nakon višednevnog isljeđivanja, četvorica Fočaka ostala su u vojnom zatvoru u pljevaljskoj kasarni, dok su drugi pušteni. Među uhapšenima se nalazio i četrdesetogodišnji Edhem Kafedžić, šumar iz Foče.

– Pored mog muža, u zatvoru su ostavili Fadila Divjana, Šemsa Čankušića, Meha Hadžimešića i Halila Spirjana – kaže Edhemova supruga Fatima.

Tražeci svog muža otišla je i kod komandanta pljevaljskog garnizona:

– Komandant Vojo Simović me je primio i obećao da se Edhemu i ostalima ništa ružno neće dogoditi i da će brzo biti pušteni. Ali, obećanje nije ispunio: držali su ih u pljevaljskom vojnom zatvoru sve do 25. maja, kada su ih predali fočanskim Srbima – kaže Fatima, koja sada živi u Americi.

Niko od njih nije preživio strahote fočanskog logora. Edhem Kafedžić je, prema svjedočenjima preživjelih logoraša, 17. septembra 1992. godine odveden u berbu šljiva iz koje se nije vratio. Fadil Divjan, Meho Hadžimešić i Halil Spirjan iz KP doma su u smrt odvedeni nepoznatog datuma.

Poput majke čedomorke, JNA je tokom proljeća 1992. odvodila u smrt i sopstvene vojnike Bošnjake, koji su tih dana, nakon odsluženja vojnog roka, izlazili iz crnogorskih garnizona. Nihad Halilbegović, autor knjige²³ o stradanju bosanskih vojnika u JNA, navodi da se, nakon odsluženja vojnog roka u Plavu, Hazrudinu Bašiću gubi svaki trag, baš kao i Nedžad Tabakoviću i Safetu Čorbu, iz podgoričkog garnizona. Ista sudbina zadesila je i Mirsada Skandu, nakon odsluženja vojnog roka u Herceg Novom. Pretpostavlja se da su deportovani bosanskim Srbima i da su potom ubijeni.

²³ Nihad Halilbegović, „Mama, moram im glavu dati...“, Sarajevo, 2002.

Spisak žrtava vojne policije bio bi znatno duži da građani Plava, Gusinja, Rožaja i Bijelog Polja nisu prihvatili i krili tek otpuštene vojnike. Iz plavskog garnizona u posljednji čas spaseno je pet vojnika iz Bosne: Šemso Bećkanović i Hasan Dizdarević iz Cazina, Midhad Hegić iz Kozarca, Rešid Hušidović iz Velike Kladuše i Džemal Đulović iz Olova. Ostali su živi samo zahvaljujući plemenitim ljudima iz Plava i Gusinja, koji su ih, rizikujući sopstvenu bezbjednost, mjesecima skrivali u svojim kućama.

– Vojni policajci su nam stalno bili za petama, ali su nas naši domaćini sklanjali ispred njih prebacujući nas od kuće do kuće. Osjećali smo se kao progonjene zvijeri. Da nije bilo tih dobrih ljudi sigurno bi nas pobili dojučerašnji oficiri iz garnizona – objašnjava Šemso Bećkanović.

Baš on je, tokom maja 1992. godine, prišao Džavidu Šaboviću, jednom od lidera tadašnje Stranke ravnopravnosti, i ispričao mu šta se dešava sa tek otpuštenim vojnicima iz Bosne. Šemso se sa većom grupom zemljaka skidao za dva dana i znao je šta ih čeka.

– Moj prijatelj Ferid Šarkinović i ja sačekali smo otpuštene vojnike ispred garnizona. Izašli su samo petorica. Smjestili smo ih u plavski hotel, gdje su radili naši iskreni prijatelji. Ubrzo me je iz hotela pozvala Goca Gočević i kazala da se vojna policija na recepciji raspitivala o Bosancima. Sklonili smo ih na tada najsigurnije mjesto: u vikend kuću Pera Barišića, Srbina iz Bosne. No uvidjevši da je najpametnije da nisu svi na jednom mjestu, rasporedili smo ih po kućama – prisjeća se Šabović.

U plavskom garnizonu je tokom maja i juna sa odsluženjem vojnog roka završavalo još dvadesetak vojnika iz Bosne. Ipak, nijedan više nije kao civil prošao rampu plavske kasarne. Zbog toga je Šabović sa lokalnim plavskim funkcionerima i gradonačelnikom Sadrijom Balićem posjetio komandanta tamošnjeg garnizona Radomira Purića.

– Tražili smo da nam preda sve demobilizirane vojnike, međutim on je to odbio. Rekao nam je da su zbrinuti u garnizonu i da se prema njima dobro postupa. Međutim, nakon nekoliko dana dobili smo informaciju da je grupa od šesnaest vojnika iz plavskog garnizona, po nalogu koman-

danta podgoričkog korpusa Milorada Obradovića, prebačena u Podgoricu. Potom su deportovani – kaže Šabović.

Istražujući ovaj slučaj uspio sam da dođem do starijeg vodnika Vojne policije, koji je tu grupu iz plavskog garnizona predao kolegama u podgoričkoj kasarni „Masline“. Sačuvao je spisak deportovanih vojnika: Mehmed Duraković, Alija Prošić, Edin Smajić, Hamed Smajić, Enes Zilkić, Nihad Sokolović, Suad Rahmanović, Armin Tabaković, Damir Hećimović, Almir Selimović, Hasan Puškar, Fikret Čuturić, Narcis Bakija, Husein Krupić i dvojica Hrvata iz BiH, Janko Berberović i Marjan Sertić.

Šta se desilo sa njima, jesu li ostali živi? Zamolio sam Seada Kosu, člana Komisije za traženje nestalih BiH, da provjeri da li su njihova imena na spisku nestalih. „Tamo ih nema, što vjerovatno znači da su preživjeli“, kaže Koso.

I petorica vojnika koje su krili i čuvali Plavljeni i Gusinjani dočekali su kraj rata. Četvorica su otišli za svoju Bosnu, jedan je ostao: Šemso Bećkanović se zaljubio u mladu Dijanu Radončić, i ostao u Plavu. Tamo ga niko ne zna po imenu i prezimenu, svi ga zovu Bosanac.

Ponekad navrati u Bosnu, u predio slikan tugom.

RASIM HANJALIĆ

Crna Gora! Zemlja čojstva i junaštva. Zemlja vojvode Marka Miljanova, koji je napisao da je junaštvo braniti sebe od drugoga, a čojstvo braniti drugoga od sebe. Taj veliki i prepoznatljivi crnogorski kult srušen je kao kula od karata tokom velikog lova na bosanskohercegovačke izbjeglice. Muk domaćina iz čijih su domova policajci odveli bespomoćne ljude oslikava njihov stid i bol. Ali, ima i onih koji se ne mire sa poražavajućom tišinom. Takvi su Aziza i Hasib Skoko. Iz njihove kuće su policajci odveli izbjeglicu iz Foče Rasima Hanjalića. Taj događaj će iz korijena promijeniti i njihove živote.

– Kada su nam na silu odveli nevoljnika iz kuće, osjećali smo se kao da nam je ubijen neko od ukućana. Osjećali smo se strašno nemoćnim i postideanim tuđim zlom – kaže Hasib Skoko, ekonomista, koji je u Podgorici imao uspješnu firmu.

Njegova supruga Aziza, profesorica fizike i majka šestoro djece, premotava film i svjedoči:

– U našoj kući je bio smještan Rasim Hanjalić iz Foče sa suprugom Vahidom i bolesnim sinom Damirom. Tu je bio i njegov pašenog Sabahudin Strujić sa suprugom Feridom, sinom Kenanom i kćerkom Amelom. Prije toga su bili smješteni u kući Rasimovog pobratima Ljuba Dobrovića u naselju Stari aerodrom u Podgorici. Često smo ih obilazili i odnosili hranu. No, kada su čuli za veliku hajku i hapšenja izbjeglica po Crnoj Gori, zamolili su nas da im pronađemo neki drugi smještaj, a mi smo ih uzeli kod nas.

Aziza je narednog dana sa Feridom i Amelom pošla da svojim kolima prebaci i njihovu garderobu. I dok su one pakovale svoje stvari, Aziza je otišla u susjednu kuću, kod svoje majke, da popije kafu:

– Odjednom u kuću upade komšinica lfeta. Sva uspaničena viče: „Onu ženu povede policija!“ Potrčim tamo – Amela plače. Kaže da je policija odvela Feridu. Bilo mi je jasno da je neko iz komšiluka telefonom prijavio policiji da su tu.

Aziza je odmah telefonom pozvala supruga. Kada su stigli tamo, imali su šta vidjeti:

– U policijskom autu – nastavlja Aziza – sjedi Rasim, djeca i žene plaču. Pitam policajce zašto nam iz kuće odvođe čovjeka i zašto sa njim ovdje ne obave taj razgovor. Inspektor mi, pokazujući nalog za hapšenje, kaže da Rasima ne branimo, jer je „okrvario ruke“. Potom se okrenuo prema Sabahudinu: „Za tebe još nemam nalog, nemoj slučajno da se odavde udaljavaš!“

Rasim Hanjalić, bivši direktor „Perućice“, velikog trgovinskog preduzeća iz Foče, nije bio nikakav terorista, nije okrvario ruke, nije bio ni ekstremista. Njegova krivica bila je samo u tome što je važio za uglednog Bošnjaka, a takve su Karadžićevi „tragači“ s posebnim zadovoljstvom lovili. Zbog te i takve falinke Rasim Hanjalić je u srpskim koncentracionim logorima proveo 27 teških mjeseci. Nerado govori o teškoj drami koju je preživio.

– Sve je počelo – kaže Rasim – krajem aprila 1992. godine, kada sam napustio okupiranu Foču i stigao u Crnu Goru, u Pljevlja. Supruga Vahida i trinaestogodišnji sin Damir, invalid, probili su se pješke od Foče do Pljevalja. Tu smo se smjestili u kući prijatelja. Desetak dana kasnije čuli smo za hapšenja Bosanaca u Pljevljima. Shvatio sam da ni nama nije sigurno, pa smo se prebacili kod mog dobrog prijatelja Ljuba Dobrovića. Mislio sam da ću biti bezbjedniji kod Crnogoraca. Tu sam ostao skoro čitav mjesec dana, no kada sam čuo za masovna hapšenja Bosanaca po crnogorskom primorju, sklonio sam se kod Hasiba Skoka u Tuzima.

Nakon tri-četiri dana, 27. maja, tačno u podne, ispred Hasibive kuće parkiraju se dvojica kola.

– U jednim kolima su – svjedoči Rasim – bili dvojica policijskih inspektora, u drugim Ljubo Dobrović i još jedan čovjek kojeg sam poznavao. Inspektori su mi naredili da pođem sa njima. Supruga je otrčala da mi donese džemper, ali su joj kazali da se ne muči, jer mi „džemper neće ni trebati“.

Policajci odvođe Rasima u zgradu MUP-a, u Podgorici, i predaju ga „de-žurnom“ na prvom spratu.

– Ništa me nije pitao, samo me je odveo u podrum. Oko sedam sati uveče došli su uniformisani policajci. Kolima smo krenuli ka Foči. Prenoćio sam u zatvoru u Plužinama, koji je više ličio na konjušnicu. Tamo je bio stari Bošnjak, Humić iz Sutjeske, ne mogu mu se sjetiti imena. Bile su mu 83 godine. Došao je na konju u Crnu Goru, da kupi brašno, jer ga je na Sutjesci nestalo.

Narednog dana, dakle 28. maja, crnogorski policajci kolegama iz Foče predaju Hanjalića i Humića.

– Oko tri sata po podne preuzela nas je fočanska policija. Odveli su nas u KP dom. Humić je kasnije ubijen u Foči, a ja sam u tom logoru ostao osamnaest i po mjeseci. Tu sam svega i svačega preživio, da to ni najvećem dušmaninu ne bih poželio da se dogodi...

Odmah po njegovom odvođenju Rasimovi domaćini pošli su u policijsku stanicu. Odnijeli su mu džemper i pečeno pile, ali su im policajci rekli da je „on sit i dobro obučen“, te da mu ništa ne treba. Shvatajući da nemaju snage da zaštite nevoljnike koji su utočište potražili u njihovoj kući, Hasib sa prijateljima organizuje njihovo ilegalno prebacivanje u Prištinu i Makedoniju. Sabahudin je spasen.

– Tražila sam prijem kod predsjednika Momira Bulatovića. Pošto me je saslušao, njegov šef kabineta Zoran Čelebić kasnije me je pozvao i rekao da je predsjednik „jako zauzet“.

Azizu je, dva dana kasnije, sa poslanicima crnogorskog parlamenta, Ćazimom Lukačem i Đerđom Đokajem, primio pomoćnik ministra MUP-a Crne Gore za javnu bezbjednost Mića Marković:

– Sa nama je bila supruga Ekrema Ćema i još jedna žena iz Bosne čijeg su muža deportovali iz Ulcinja. Rekli smo Markoviću o masovnim hapšenjima bosanskih izbjeglica. Ja sam mu kazala da je čovjek iz naše kuće odveden, da se mi osjećamo odgovornim za njega, da je bio izbjeglica i

da je zaštićen svim zakonima. Marković je rekao da nema nikakve veze sa ratom u Bosni, da ne zna kako se to dogodilo i da će sve provjeriti. U našem prisustvu je pozvao telefonom nekoga u Foči. Posle završenog razgovora rekao nam je da još nema nikakvih informacija o deportovanim izbjeglicama, ali da ga nazovemo za dva dana.

Aziza je tako i učinila. Za dva dana je iz pošte pozvala pomoćnika ministra policije Miću Markovića.

– Rekao mi je da je Rasim Hanjalić živ, da je Ekrem Ćemo živ, kao i onaj treći, čije sam ime zaboravila. Obradovala sam se i požurila kući, ali me je tamo čekalo neprijatno iznenađenje: dok sam razgovarala sa pomoćnikom ministra policije, našu kuću su pretresli policajci. Tražili su da uhapsu Sabahudina, koji je već bio na sigurnom. Pozvala sam Ćazima Lukača. On je podigao veliku buku na sjednici crnogorskog parlamenta, koju je prenosila televizija. Nakon njegovog istupa prestala su hapšenja izbjeglica u Crnoj Gori – kaže Aziza.

Rasim je u fočanskom logoru preživio najteže dane: glad, torturu, život na ivici smrti. Potom je odveden u logor u Kuli, gdje je, čekajući razmjenu, ostao još osam i po mjeseci. Dugo je premotavao film preispitujući sebe gdje je „napravio životnu grešku“. I misli da je došao do pravog odgovora:

– Vjenčani kum mi je iz Podgorice, tamo sam imao i mnogo prijatelja. Bio sam ubijeđen da veoma dobro poznajem Crnu Goru i Crnogorce. Znao sam da je crnogorska istorija puna svijetlih primjera gdje su domaćini ginuli štiteći prijatelja, ali i neprijatelja koji se, spasavajući glavu, sklonio u njihovu kući. Vjerovao sam u crnogorsko čojstvo i junaštvo, računao da Crnogorci neće dozvoliti da me, ni krivog ni dužnog, odvedu iz njihove kuće – Crne Gore. Zbog toga sam svoje hapšenje i deportovanje doživio kao veliku izdaju. Moja životna greška je, ipak, bila što sam se prijavio Crvenom krstu u Podgorici. Ubijeđen sam da me je baš Crveni krst prijavio policiji. To sam izjavio i pred haškim istražiteljima. I još nešto: mislim da je za naše hapšenje i deportovanje najveći krivac tadašnji crnogorski predsjednik Momir Bulatović, koji je sve znao i organizovao.

Poslije svega što je preživio Rasim Hanjalić je sa porodicom zauvijek napustio Bosnu i Balkan. Živi u Njemačkoj. Razočaran Crnom Gorom, Hasib Skoko se preselio „za sva vremena“ u Bosnu.

Čudni su putevi Gospodnji.

MOMIR I MILO PREKINULI AKCIJU

Hajka na ljude koji su, bježeći od ratnog vihora, potražili spas u Crnoj Gori dostiže kulminaciju. Ispred uniformisanih progonitelja izbjeglice uspaničeno bježe sa crnogorskog primorja ka sjeveru Crne Gore i Albaniji. Nakon uspješnog čišćenja priobalja, policijska potjera se, krajem maja, usmjerava prema Podgorici i sjeveru Crne Gore. Policijske stanice u Podgorici, Bijelom Polju, Rožajama i Plavu dobijaju naloge da počnu sa hapšenjem punoljetnih Bošnjaka izbjeglih iz Bosne. Tamošnji domaćini prijete da će se oružjem suprotstaviti nasilnom odvođenju nevoljnika iz njihovih domova, koji su im često u bliskom srodstvu. Ne obazirući se na to, „snaga države“ radi svoj posao: podgorički policajci se, prvog dana juna, vraćaju u kuću Hasiba Skoka u Tuzima, da uhapsu i Sabahudina Strujića. Uzalud pretresaju kuću: Sabahudin je, nakon hapšenja njegovog pašenoga Rasima Hanjalića, uz pomoć svog domaćina pobjegao iz Crne Gore.

Majke, sestre i supruge odvedenih ljudi i dalje traže prijem kod visokih policijskih i državnih zvaničnika. O hapšenjima i deportaciji obavještavaju i beogradsku kancelariju Međunarodnog crvenog krsta, koji zbog toga protestuje kod zvanične Podgorice. Uspaničeni domaćini mole nižerangirane političare da utiču na državno rukovodstvo kako bi ono zaustavilo smrtonosni lov na Bošnjake. Emilo Redžematović, kojem su crnogorski policajci iz kuće u Herceg Novom odveli četvoricu ljudi, krajem maja traži pomoć od Asima Dizdarevića, potpredsjednika crnogorskog parlamenta. Dizdarević telefonom poziva Rista Vukčevića, tadašnjeg predsjednika Skupštine Crne Gore, i informiše ga o akciji policije.

– Risto Vukčević mi je rekao da će odmah pozvati predsjednika Momira Bulatovića i premijera Mila Đukanovića i o svemu ih obavijestiti. Iste večeri oni su se sastali i naredili da se prekine sa tom akcijom. Policija je postupila po njihovom naređenju i hapšenja su istog momenta prestala – kaže Dizdarević.

Ćazim Lukač, nekadašnji poslanik SDA u crnogorskom parlamentu, tvrdi drugačije:

– Do prestanka akcije došlo je tek pošto sam o hapšenju izbjeglih Bošnjaka progovorio na zasjedanju crnogorskog parlamenta, koje je počelo 5. juna. Kada sam iza skupštinske govornice, pred televizijskim kamerama, rekao da se Bošnjaci u Crnoj Gori hapse i vraćaju nazad u Bosnu, u parlamentu je nastala prava pometnja. Neki od kolega poslanika nisu mi vjerovali, pa su počeli da dobacuju i da me vrijeđaju. Nisam se mnogo obazirao na sve to: tražio sam da Skupština Crne Gore formira komisiju koja će ispitati moje navode – prisjeća se Lukač.

Zbog uzavrele atmosfere predsjednik parlamenta Risto Vukčević prekinuo je sjednicu i dao pauzu od petnaest minuta, koja je potrajala čitavih šest sati.

– Neki od poslanika ubjeđivali su me da odustanem od svog prijedloga. Govorili su mi da nisu tačni moji navodi i da će oni, ukoliko se pokaže da govorim istinu, podnijeti ostavke. Nisam odustajao. Kasnije mi je jedan policijski inspektor iz Rožaja priznao da su, odmah nakon mog nastupa, policijske stanice na sjeveru Crne Gore dobile depešu iz Podgorice da ne hapse izbjeglice – objašnjava Lukač.

Svoju verziju priče o tome kako je prestala ta dvomjesečna akcija MUP-a, trinaest godina kasnije, u intervjuu sarajevskoj Televiziji Hajat²⁴ predložio je i tadašnji crnogorski predsjednik Momir Bulatović:

– Operacija je trajala samo jedan dan – rekao je Bulatović ne trepnuvši – i zaustavljena je od strane državnog rukovodstva u trenutku kada smo za nju saznali.

Ne precizirajući na čiju je inicijativu došlo do prekida „operacije“, Bulatović je priznao da je „ovaj događaj veoma uznemirio crnogorsku javnost“.

– Raspravljali smo o tome u crnogorskom parlamentu pred TV kamerama. Rasprava je trajala puna dva dana i usvojeni su zaključci u kojima nijesmo mogli da utvrdimo odgovornost za ono što se dogodilo – kazao je Bulatović.

²⁴ TV Hajat, Intervju Momira Bulatovića, 21. decembra 2004. godine.

Preciznu inicijativu poslanika Ćazima Lukača crnogorski parlament je voljom većine preinačio, pa je formirana višestranačka komisija za praeenje humanitarne situacije i problema izbjeglica. Komisija je, ipak, imala mandat da prikupi i činjenice o nasilnom odvođenju izbjeglica sa crnogorske teritorije. Komisiju su sačinjavali potpredsjednik crnogorskog parlamenta Asim Dizdarević i poslanici Ćazim Lukač, Mićo Orlandić i Ranko Jovović.

– Nakon obilaska svih crnogorskih opština i razgovora sa predstavnicima lokalne vlasti, u kojima se raspravljalo o problemima vezanim za izbjegla i raseljena lica, komisija je od MUP-a Crne Gore dobila i potrebne izvještaje. Potom smo napravili Izvještaj i, negdje sredinom jula, sastali se sa tadašnjim crnogorskim predsjednikom Mominom Bulatovićem – kaže Asim Dizdarević.

– Na sastanak kod predsjednika Momira Bulatovića otišli smo samo Asim Dizdarević i ja. Asim mu je lično predao naš Izvještaj. Bulatović ga, koliko se sjećam, nije ni pogledao. Nije ništa komentarisao. Pretpostavljam da je on sve dobro znao, pa nije imao potrebe ni da ga prelista – svjedoči Lukač.

Kako god bilo, rekonstrukcija ovog zločina nad Bosancima nedvojbeno pokazuje da su deportacije i odvođenje u smrt bosanskohercegovačkih izbjeglica zaustavili tadašnji crnogorski predsjednik Momir Bulatović i premijer Milo Đukanović, tek poslije 5. juna, i sa gotovo dvomjesečnim zakašnjenjem.

Na čiju inicijativu, molbu ili pritisak – to samo oni znaju.

UBISTVA IZBJEGLICA U CRNOJ GORI

Pošto je vlast napokon prestala sa hapšenjem i deportovanjem bosansko-hercegovačkih izbjeglica, u Crnoj Gori se desilo još veće zlo: kompletna bošnjačka porodica iz Foče ubijena je na crnogorskoj teritoriji. Petorica specijalaca Vojske Republike Srpske ubili su na teritoriji Crne Gore porodicu Klapuh iz Foče: supružnike Hasana i Feridu i njihovu kćer Senu. Hasan je bio ekonomista i dugogodišnji zamjenik upravnika KP doma u Foči, Ferida nije radila, dok je kćerka Sena tek diplomirala na građevinskom fakultetu.

Suđenje petorici optuženih za ubistvo porodice Klapuh počelo je krajem aprila iduće godine pred Krivičnim vijećem sudije Milića Međedovića u Višem sudu u Podgorici. Optužnica, koju je zastupao Miodrag Latković, teretila je Janka Janjića (25), Zorana Vukovića (37), Radomira Kovača (31), Zorana Simovića (28) i Vidoja Golubića da su kao pripadnici „Srpske Republike Bosne i Hercegovine“ – specijalnog odreda „Dragan Nikolić“ – na krajnje svirep način ubili porodicu Klapuh. Na optuženičkoj klupi sjedio je samo Vidoje Golubić, dok se ostaloj četvorici sudilo u odsustvu.

Hasan Klapuh i Janko Janjić bili su dugogodišnje komšije u Foči. Stan Janjića se nalazio ispod stana Klapuha. Istraga je utvrdila da su petorica optuženih prihvatili da za ponuđeni novac prebace porodicu Klapuh iz Foče na teritoriju Crne Gore. Kada su, 6. jula 1992. godine, prošli carinu i stigli nadomak Plužina, kod mosta „Obrada Cicmila“, zaustavili su vozilo i iz kola izveli članove nesretne porodice. Hicem ispaljenim u potiljak prvo su, utvrdila je istraga, ubili Hasana Klapuha. Potom su iz automatske puške pucali u žene i sve troje ih gurnuli niz liticu visoku oko stotinu metara. Obdukcijom je utvrđeno da su žene izdahnule tek nakon dva do tri sata.

Počinjeno zvjerstvo, pokazala je istraga, hrabri Mladićevi specijalci proslavili su u obližnjoj kafani. Tijela bosanskih izbjeglica slučajno je pronašao putar: obilazeći put ugledao je tragove krvi na asfaltu. Crnogorski policajci su u saradnji sa carinicima veoma brzo došli do imena ubica koji su zajedno sa porodicom Klapuh prošli granicu. I, nakon mjesec dana,

uhapšen je Vidoje Golubić. Karadžićev dobrovoljac je na brzinu svratio do Plužina da posjeti suprugu i dijete, ali su mu kratki odmor prekinuli policajci.

Krivično vijeće sudije Milića Međedovića osudilo je odsutnu četvorku na po dvadeset godina zatvora, dok je Vidoje Golubić dobio osam mjeseci zatvora, i to zbog neprijavlivanja krivičnog djela. Iako je optužnica petoricu Karadžićevih specijalaca teretila da su počinili krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, sud ih je osudio za krivično djelo ubistva iz koristoljublja.

– Sud nije prihvatio navode optužnice da su optuženi izvršili krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, nalazeći da se to krivično djelo može izvršiti jedino na teritoriji obuhvaćenoj ratom, a rata na prostoru SR Jugoslavije nije bilo – veli sudija Međedović.

Utvrđivanje činjeničnog stanja u odsustvu druge četvorice, objašnjava sudija, zasnivalo se na kazivanju optuženog Golubića, „pa mu je sud u odsustvu drugih dokaza – u potpunosti povjerovao“ – i osudio ga na osam mjeseci zatvora.

Svirepe ubice porodice Klapuh nisu bile dostupne Crnoj Gori, ali je većinu ubrzo stigla kakva-takva pravda: Haški tribunal je odmah nakon rata raspisao potjernicu za Radomirom Kovačem zvanim Klamfa, Zoranom Vukovićem zvanim Zoca i Jankom Janjićem zvanim Tuta. Optuženi su za direktno učešće u vojnom napadu na Foču i više okolnih sela, za hapšenje i ubijanja muslimanskih civila, mučenja i silovanja žena u Foči, kao i djevojčica od dvanaest godina, koje su bile izložene „brutalnom premlaćivanju, silovanju i seksualnom zlostavljanju“.

Pripadnici specijalnih jedinica NATO-a uhapsili su Kovača i Vukovića krajem 1999. godine. Haški sud je Radomira Kovača osudio na dvadeset, a Zorana Vukovića na dvanaest godina zatvora. Upućeni su u Norvešku na izdržavanje kazne.

Janko Janjić, koji je tokom rata dogurao i do šefa policije u Foči, nije bio njihove sreće: poginuo je 13. oktobra 2000. godine u Foči, prilikom po-

kušaja komandosa NATO-a da ga uhapse i izruče Međunarodnom tribunalu za ratne zločine.

– Janko Janjić je smrtno stradao kada je eksplodirala bomba koju je držao u ruci preteći na taj način vojnicima koji su namjeravali da ga uhapse – kratko je saopštio NATO.

Zoran Simović živi u Foči, u naselju Velečevo. Visok je oko 160 cm, težak oko 60 kila, crne oči, crna brada, crna kosa. Ne radi, mnogo pije i rijetko se kupa.

Od porodice Klapuh preživio je samo Hasanov sin Ferid:

– Pokrenuo sam postupak preko Komisije za traženje nestalih BiH da se posmrtni ostaci mojih najbližih ekshumiraju i prebace u Bosnu. Želim da se sve to zvanično uradi i zvanično zabilježi.

Ferid je obišao humke svojih najbližih na groblju u Nikšiću:

– Grobove mi je pokazao Ibro Hadžijalić iz Nikšića, koji je bio u odboru za njihovu sahranu. Bio sam i u nikšićkoj policiji. Tražio sam da mi daju svu dokumentaciju o ubicama i stradanju moje porodice – kaže Ferid.

Prema navodima dr Bećira Macića i Preljuba Tafra, autora knjige o genocidu nad fočanskim Bošnjacima 1992–1995,²⁵ Janko Janjić zvani Tuta „istog je mjeseca na putu prema Mratinju, u Crnoj Gori, zaklao i Muamera Avdagića iz Foče, njegovog brata Ismeta i majku Minetu“.

Tragom te informacije razgovarao sam sa Nurudinom Avdagićem, Muamerovim i Ismetovim bratom od strica, koji živi u Sarajevu. Prema njegovim saznanjima, oni su pokušali da iz okupirane Foče izađu autobusom, ali su u posljednjem trenutku promijenili plan.

²⁵ Preljub Tafro, dr Bećir Macić, „Genocid nad Bošnjacima na području općine Foča 1992–1995“, Sarajevo, 2004. godine.

– Krenuli su – kaže Nurudin – iz Foče 30. juna 1992. godine. U trenutku kada su ulazili u autobus za Podgoricu, prišao im je njihov komšija Srbin, ne znam mu ime, i ponudio se da ih bezbjedno prebaci u Crnu Goru. Povjerovali su mu. Na njegov nagovor sjeli su u svog „fiću“ i krenuli. On ih potom, kako smo čuli, ubija na putu prema Plužinama.

– Želim ih dostojno sahraniti. Nudio sam i novac za informaciju o tome gdje im se nalaze kosti. Jedan Srbin iz Foče obećao je nekim ljudima da će me odvesti na mjesto gdje su pobijeni, ali je poslije rekao da to ne smije učiniti ni za živu glavu – veli Nurudin.

Muamer, tridesetogodišnji službenik, radio je u fočanskoj banci. Njegov dvije godine mlađi brat Ismet tek je diplomirao na poljoprivrednom fakultetu, a Mineta je bila penzionerka. Njihovi posmrtni ostaci nisu pronađeni.

MINISTROV PEČAT NA ZLOČIN

Fahrudin Čengić nije uspio da spasi sina Himza, unuka Asima i zeta Smaila, koje su u smrt poslali crnogorski policajci, ali je njegova upornost u traženju istine doprinijela da MUP Crne Gore, priznajući deportaciju osamdeset troje ljudi, stavi pečat – na sopstveni zločin.

Tražeci istinu, Fahrudin je obilazio mnoge pragove, pisao pisma crnogorskim zvaničnicima i međunarodnim organizacijama, ali pomoći nije bilo, pa je uputio pismo maloj i antiratnoj Socijaldemokratskoj partiji reformista Crne Gore Žarka Rakčevića.

Pozivajući se na dopis Fahrudina Čengića, u kojem ih on obavještava o tome kako su njegov sin, unuk i zet uhapšeni i odvedeni u „nepoznatom pravcu“, poslanici SDPR-a u crnogorskom parlamentu, Ratko Velimirović, Žarko Rakčević, Dragiša Burzan i Ramo Bralić, uputili su poslaničko pitanje²⁶ MUP-u Crne Gore:

- „1. Koja su sva lica (izbjeglice), osim tri navedena, tih dana deportovani iz Crne Gore, i gdje? Šta je sa tim licima i kakva im je sudbina?
2. Na čiji zahtjev je izvršena deportacija pomenutih lica, kome su predana i na osnovu kojih činjenica je izvršeno njihovo privođenje i deportacija?
3. Na osnovu kojeg zakonodavnog akta SRJ, međunarodnog ugovora ili konvencije je izvršena deportacija ovih lica?“

Usljedio je odgovor MUP-a Crne Gore²⁷ koji je potpisao ministar policije Nikola Pejaković. U vrijeme hapšenja i deportovanja Bosanaca on je bio zamjenik ministra policije Pavla Bulatovića i njegov prvi saradnik. Skrivajući pravi broj deportovanih Bošnjaka, Pejaković navodi 83 imena nezakonito uhapšenih i isporučenih izbjeglica iz BiH. I, manje-više, znanu istinu: naredbu o hapšenju i deportovanju bosanskih izbjeglica lično je izdao njegov prethodnik, ministar crnogorske policije Pavle Bulatović.

²⁶ Poslaničko pitanje br. 02-624/2 od 11. marta 1993. godine.

²⁷ Odgovor na poslaničko pitanje br. 278/2 od 8. aprila 1993. godine

U uvodnom dijelu dokumenta Pejaković tvrdi da je MUP Crne Gore raspolagao podacima da se među nekoliko hiljada izbjeglih građana iz BiH „nalazio jedan broj osumnjičenih za izvršenje krivičnih djela protiv čovječnosti i međunarodnog prava, počinjenih na područjima na kojima su već izbili međunacionalni sukobi sa tragičnim posljedicama“.

U tada otvorenoj dilemi, nastavlja se u birokratski pisanom dokumentu, uz konsultaciju sa nadležnim tužilaštvom, donijeta je odluka da se sa licima koja su došla iz BiH postupi u skladu sa policijskom praksom servisirana zahtjeva za lišavanjem slobode i primopredajom.

Tadašnji državni tužilac Crne Gore Vladimir Šušović, međutim, kategoričan je:

– Nije tačno da se bilo ko iz policije konsultovao sa Tužilaštvom u vezi sa tom akcijom. Možda je neko od policajaca razgovarao privatno sa nekim od tužilaca, ali odgovorno tvrdim da zvanično to nije niko učinio. Može Nikola Pejaković da piše šta hoće, ali je samo ovo istina.

Kako god bilo, u dokumentu se potom navode konkretni podaci: „Dana 19.5.1992. godine radnici Centra bezbjednosti Pljevlja predali su na graničnom prelazu Metaljka milicionarima iz Čajniča Fočake Mirsada Hurena, Rasima Kajganu, Ibrahima Šandala, Milomira Kezunovića, Marka Mijatovića i Nikolu Brčića, kao i bivšeg majora JNA Zijada Velića iz Čajniča.“ Prećutkuju se njihovi lični podaci kao i mjesto hapšenja – Pljevlja.

Pejaković uz to otkriva da je crnogorska policija isporučivala bosanske izbjeglice i tajnim beogradskim službama:

„Zbog osnovane sumnje da je počinio krivično djelo ratnog zločina protiv civilnog stanovništva, Upravi SDB grada Beograda je, 19. maja 1992. godine, predat Sulejman Pilić iz Kupresa, rođen 1942. godine.“

Pejaković priznaje da su policajci Odjeljenja bezbjednosti iz Plužina 24. maja 1992. godine predali fočanskim kolegama trojicu braće Rikalo: Huseina, Zaima i Midhata. „Prijem ovih lica u Stanicu milicije Foča izvršio je komandir te stanice Milomir Mališ.“

Samo dan kasnije, uslijedila je i nova deportacija, ovoga puta dvadeset jednog Bošnjaka i šesnaest Srba. Zamjeniku šefa obezbjeđenja KPD Foča Slavku Koromanu, koji se u dokumentu pogrešno naziva „upravnik“, crnogorski policajci predali su osam Fočaka: Hameda Čelika, Abdulaha Kamerića, Nedžiba Loju, Ramiza Babića, Ekrema Ćema, Ševka Kubata, Munira i Esada Hadžića. I petoricu Srebreničana: Nezira i Bekira Krdžića, Aziza Burića, Envera Mujičića i Bega Jahića. U toj grupi bili su i četvorica Goraždanaca: Enes Bičo, Sanin Krdžalija, Mirsad Borovac, Ismet Isaković, kao i Sadik Demirović iz Trebinja, Suad Karačić iz Sarajeva, te Alija Čardaklija, rođen u Pljevljima, nastanjen u Goraždu.

Sa njima je isporučen i šezdesetšestogodišnji Ismet Pašović. Početkom rata napustio je Foču i, uz pomoć prijatelja Velja Vukadina, dokopao se slobodarske Crne Gore. U Igalu se smjestio u kući svog šuraka, nekog Popadića, gdje su ga crnogorski policajci uhapsili. U fočanskom logoru je tamnovao do 31. avgusta 1992. godine. Tada je sa još deset logoraša odveden iz KP doma, a potom mu se gubi trag.

Slavku Koromanu su crnogorski policajci predali i šesnaest izbjeglih Srba iz Bosne: Živojina Nikolića, Miloša Markovića, Sava Radunovića, Rista Košarca, Vladimira Štelovića, Mitra Kozića, Mladena Vujovića, Dragomira Ćurića, Nikolu Divljaka, Branislava Srdanovića, Draga Kujundžića, Miroslava Milojevića, Srđana Trapa, Milana Kadijevića, Nikolu Gavrića i Dragišu Škrelića.

– Pouzdano znam da deportovanim Srbima nije ni dlaka sa glave falila. O njima se posebno vodilo računa i ovdje u Herceg Novom, i tamo u Bosni – izričit je Slobodan Pejović, penzionisani inspektor za krvne delikte u CB Herceg Novi, nevoljni učesnik i svjedok hapšenja izbjeglica.

Novu grupu od 35 izbjeglica, nastavlja se u dokumentu, crnogorska policija je 27. maja 1992. godine predala policajcima SUP-a Srebrenice: Petru Mitroviću, Nenadu Živanoviću, Predragu i Slaviši Perendiću i to „na osnovu priloženog ovlašćenja br. 53/92 od 25. maja 1992. godine, koje je potpisao načelnik Stanice javne bezbjednosti Srebrenica Milutin Milošević“.

Na put bez povratka, u toj grupi odvedeni su Bošnjaci: Alenko Titorić, Muhamed Pilavdžić, Mirsad Zec, Safet Buljubašić, Alija Prutina, Himzo Čengić, Amer Prelo, Rasim Pljevljak, Šahid Bašić, Smail Hasanbegović. S njima su deportovani i Hazem Hublić, Esad Bosno, braća Asim i Azem Begić, Osmo Bajramović, Osman Bajrović, Izet Tufekčić, Hajrudin Bihorac i Suad Topalović.

Istim autobusom odvedeni su i bosanski Srbi, kojima, pouzdano, „ni dlaka sa glave nije falila“: Ljubo Veljović i Momir Vuković. Njihove komšije iz BiH otvoreno ih optužuju da su u stvari bili „psi tragači“, koji su locirali izbjeglice i hapsili ih zajedno sa crnogorskim policajcima. Uz Veljovića i Vukovića na ovom spisku deportovanih su i: Sunčan Pavlović, Petar Čelar, Budimir Talušin, Boro Čarapić, Rodoljub Todorović, Zoran Tomić, Slobodan Bobić, Mario Franić, Rinko Petričević, Momčilo Gadžo, Milivoj Šakota, Dobromir Kukrika, Zoran Tomić, Gradimir Čebo, te Goran Vasić.

„Imamo saznanja da je prevoz ovih lica prema Srebrenici izvršen vozilom 'Drina' DD Srebrenica, kojim je upravljao vozač Radiša Milosavljević, sa putnim nalogom 000111. Nakon primopredaje ovih lica nije poznata njihova sudbina iz osnovnog razloga što je na području te republike došlo do građanskog rata koji je uslovio potpuni prekid policijske saradnje i nemogućnost informisanja o sudbini predatih lica“, konstatuje se na kraju dokumenta.

Ministrova varka nije uspjela: kao što se da zaključiti, Pejakovićev odgovor na poslaničko pitanje je, u stvari, neuspjeh pokušaj da se krvavo bezakonje institucionalizuje i da se organizovana hajka na ljude proglasi uobičajenim policijsko-pravnim postupkom. Istina je neumoljiva: crnogorskoj vlasti je u to vrijeme bilo važnije kako pomoći velikosrpski projekat, nego kako poštovati ljudska prava i sopstveni ustav. Nonsens je kleti se u čuvanje i poštovanje Ustava SFRJ, a istovremeno bratski sarađivati sa parapolicijskim vlastima „SAO Hercegovine“, „SAO Romanije“ i „Srpske Republike“, koje su, po tom istom Ustavu, mogle biti samo paradržavne tvorevine.

Po objavljivanju ovog dokumenta, dr Stevan Lilić, ugledni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, za beogradsko „Vreme“ zaključuje:

– U ovom slučaju je jasno da Alenko Titorić i ostali uhapšeni nisu izvršili nikakvo krivično delo, osim ako im se u 'greh' ne računa to što su rođeni kao Muslimani, a takav zakon, srećom, ne postoji. Postupak crnogorske policije ne može se pravdati ekstradicijom, jer ona podrazumeva postojanje krivičnog dela, niti pravnom pomoći drugoj državi, jer hapšenje to nije. Reč je, dakle, o ratnom zločinu, o lovu na ljude, radi navodne trampe, kojim se pomaže etničko čišćenje.

INVENTURA ZLOČINA

Ministar MUP-a Crne Gore Nikola Pejaković u odgovoru na poslaničko pitanje nije bio pošten, ni prema žrtvama, ni prema javnosti, kada je, svodeći cifru na 83 imena, umanjio broj deportovanih izbjeglica. Damjan Turković, zamjenik načelnika CB Herceg Novi, bio je, čini se, iskreniji kada se u jeku hapšenja izbjeglica na lokalnom radiju pohvalio: „Takvih lica priveli smo 92, za posljednja tri dana.“

Istražujući ovaj slučaj punih trinaest godina došao sam do brojnih imena deportovanih izbjeglica, kojih nema na Pejakovićevom spisku. Na zvaničnom spisku, recimo, nema imena Avde Štedimlije, za kojeg Damjan Turković u intervjuu hercegnovskom radiju kaže:

– Avdo Štedimlija je kontrolisan, bio privođen u prostorije Centra bezbjednosti i zadržan tri dana, dok nije izvršena provjera za isto lice, a onda, kada smo preko Centra bezbjednosti iz Foče saznali da se radi o ekstremisti, istoga smo predali...

Na Pejakovićevom spisku nema ni imena Rasima Hanjalića iz Foče. Pripadnici MUP-a Crne Gore uhapsili su ga 27. maja 1992. godine u Tuzima, pored Podgorice. Nakon toga su ga odveli u Plužine, gdje su ga predali fočanskim policajcima. Preživio je fočansku golgotu i postao svjedok zločina. Sa Hanjalićem je u zatvoru u Plužinama bio i stari Bošnjak, Humić iz Sutjeske, čijeg imena takođe nema na spisku.

– Bile su mu 83 godine... Onda je došla fočanska policija i preuzela nas. Odveli su nas u KPD Foča. Humić je kasnije ubijen u logoru – svjedoči Hanjalić.

Nedostaje i ime Malika Meholjića, bivšeg gradonačelnika Srebrenice. Meholjićevog imena nema na zvaničnom spisku, ali zato ima mnogo svjedoka njegovog hapšenja. Meholjića je crnogorska policija uhapsila 15. aprila 1992. godine u Baru. Od tada mu se gubi svaki trag.

Ministru Pejakoviću je vjerovatno bilo nezgodno da prizna da su njegovi policajci hapsili i deportovali čak i žene, pa je preskočio da navede ime

Jasne Begović, izbjeglice iz BiH. Nju je crnogorska policija uhapsila u Ulcinju i zajedno sa Esadom Čengićem i Almirom Hasanovićem sprovela vozom do Užica, gdje ih je predala, vjerovali ili ne, kolegama iz samoproglašene „SAO Romanija“. Ni njihovih imena nema na Pejakovićevom spisku.

Nedostaje i ime Muhameda Jusića iz Sarajeva. Prema saznanjima njegove porodice, Muhamed je u maju 1992. godine uhapšen u Podgorici i od tada mu se gubi svaki trag. Na ministrovom spisku nema ni imena Ferida Šabanovića iz Višegrada, Alije i Safeta Delalića iz Kalinovika, te Splanjanina Zorana Sultanovića. Prema saznanjima Komisije za nestale BiH, crnogorski policajci su njih četvoricu 25. maja 1992. godine u Plužinama predali zatvorskim stražarima iz KPD Foča, gdje im se gubi svaki trag.

Ne pominju se ni imena Ismeta Mislića iz Banjaluke, Envera Jahića iz Srebrenice i Asima Babića iz Foče. Njih trojica su, tvrde dr Bećir Micić i Preljub Tafro, autori knjige o genocidu nad Bošnjacima na području Foče, uhapšeni u Ulcinju, a potom deportovani u fočanski logor, gdje im se gubi trag.

Pejaković prećutkuje i krvavi učinak vojne policije, koja je uz asistenciju radnika MUP-a Crne Gore uhapsila i 25. maja 1992. godine deportovala Fočake Edhema Kafedžića, Fadila Divjana, Šemsa Čankušića, Meha Hadžimelšića i Halila Spirjana. Niko od njih nije preživio strahote fočanskog konclogora.

Nečasno je preskočiti i tek demobilisane mladiće iz Bosne: Hazrudina Bašića, Nedžada Tabakovića, Safeta Čorbu i Mirsada Skandu, kojima se nakon odsluženja vojnog roka u Plavu, Podgorici i Herceg Novom gubi svaki trag.

Ne treba zaboraviti ni šesnaest vojnika iz plavskog garnizona koje je bosanskim Srbima deportovala JNA: Mehmeda Durakovića, Aliju Prošića, Edina Smajića, Hameda Smajića, Enesa Zilkića, Nihada Sokolovića, Suađa Rahmanovića, Armina Tabakovića, Damira Hećimovića, Almira Selimovića, Hasana Puškara, Fikreta Čuturića, Narcisa Bakiju, Huseina Krupića, Janka Berberovića i Marjana Sertića.

A ko je odgovoran za smrt još dvadeset Bošnjaka, koji su 30. avgusta 1992. godine autobusom iz Foče dovedeni blizu Nikšića, i po naređenju zloglasnog četničkog vojvode Pera Eleza opet vraćeni u Foču? Da li bi crnogorski policajci i carinici, recimo, tada dozvolili obrnutu situaciju: da autobus pun uhapšenih Srba, ne daj Bože, neko od boraca Armije BiH dovede u Crnu Goru, pa se predomisli i vrati ih preko crnogorske granice nazad za Bosnu?

Prvi čovjek crnogorske policije prečutao je još jedan podatak koji upotpunjuje sliku o pravim razmjerama lova na izbjeglice: tokom te akcije policija je uhapsila još oko stotinu punoljetnih Bosanaca, koje je nakon saslušanja privremeno pustila. Znajući šta ih uskoro čeka, pobjegli su glavom bez obzira iz Crne Gore i zahvaljujući tome ostali živi.

Ministar Pejaković, dakle, priznaje da su radnici MUP-a Crne Gore uhapsili i isporučili 83 izbjeglice iz BiH: 48 Bošnjaka, 33 Srbina i dvojicu Hrvata, dok spisak autora ove knjige izgleda ovako: u Crnoj Gori su uhapšena i iz nje deportovana 123 Bosanca: 85 Bošnjaka, 33 Srbina i 5 Hrvata. Ako se tome doda 20 Bošnjaka odvedenih pomenutim autobusom, dolazi se do poražavajuće cifre: iz Crne Gore su s proljeća 1992. godine nasilno odvedena i odmetnutim bosanskim Srbima predata 143 Bosanca.

Na crnogorskoj teritoriji ubijena je i sahranjena izbjeglička porodica Klakupuh iz Foče. Prema navodima dr Bećira Macića i Preljuba Tafra, „na putu prema Mratinju, u Crnoj Gori“, zaklana je i tročlana fočanska porodica Avdagić, ali njihovi posmrtni ostaci nisu pronađeni.

I tu, nažalost, nije stavljena tačka na crni bilans srpsko-crnogorskog ratnog bratstva koje su najskuplje platili Bošnjaci: konačan broj uhapšenih, deportovanih i nastradalih ljudi neće se saznati sve dok MUP Crne Gore ne otvori svoje dosjee. Policajac Slobodan Pejović je izričit:

– U Crnoj Gori su ubijane izbjeglice i to ne one koje se nalaze na zvaničnom Pejakovićevom spisku. O tome ću reći sve što znam ako dođe do suđenja za taj zločin ili na samrtničkoj postelji.

Da je počinjen zločin nad izbjeglicama iz BiH priznao je i tadašnji crnogorski predsjednik Momir Bulatović.

– Naša ustavnopravna i krivičnopravna propitivanja o tom slučaju pokazala su da je odgovorni čovjek postupio u skladu sa do tada neprekinutom praksom da je nalog za izručenje pojedinog čovjeka, kriminalca koga traži policija iz jedne republike, bio apsolutno tretiran po automatizmu – kazao je Momir Bulatović na konferenciji za novinare održanoj sredinom juna 1994. godine, abolirajući tako „odgovornog čovjeka“ – svog rođaka i ministra policije Pavla Bulatovića.

Nosilac Karadžićevog ordena Nemanjića, predsjednik Bulatović potom je pokajnički dodao:

– Nažalost, pokazalo se to kao tragična greška i kao tragičan propust. Vjerovatno će biti potrebno sprovesti produbljenu istragu o tome – kazao je Bulatović.

Takva istraga, naravno, nikada nije sprovedena, ali se Momir Bulatović deset godina kasnije predomislio. U već spomenutom intervjuu sarajevskoj Televiziji Hajat, on je prebacio odgovornost sa ministra policije Pavla Bulatovića na šefa CB Herceg Novi Milorada Ivanovića, usput plasirajući gnusnu neistinu da je policijska hajka na izbjeglice trajala samo jedan dan.

– Ovo je bila tragična greška naših bezbjednosnih organa. Operacija je trajala jedan dan i zaustavljena je od strane državnog rukovodstva u trenutku kada smo za nju saznali – kazao je Bulatović, precizirajući da se „ova vrlo ružna i teška stvar“ dogodila na zahtjev pojedinih centara bezbjednosti iz Bosne i Hercegovine:

– To su bile nove policijske stanice koje su preuzeli Srbi. Izdati su nalozi za hapšenje Muslimana koji su bili na crnogorskoj teritoriji. Policijska administracija u nekim gradovima, naročito u Herceg Novom, napravila je užasnu grešku. Nije kontaktirala Ministarstvo unutrašnjih poslova, već su slijedili logiku godinama korišćenu u regionu. Pravdali su se da nije bilo potrebe da slučaj ide na nivo republičkog ili federalnog ministarstva. Na

osnovu takvih naloga za hapšenje oni su započeli operaciju i pokupili jedan broj ljudi koji su, nažalost, kasnije izgubili svoje živote – rekao je Momir Bulatović.

Ovakvo Bulatovićevo prebacivanje odgovornosti na lokalnu „policijsku administraciju“ samo je opomena neopreznom Ivanoviću, koji je nešto ranije, u žaru polemike sa predsjednikom hercegovačkih socijaldemokrata Gojkom Pejovićem, otkrio kako je za izručenje izbjeglica odgovoran „državni vrh“, na čijem je čelu, kao što je znano, bio Momir Bulatović.

– Naredbu o tom izručenju nijesam ja donio i osmislio, već je ista donijeta u tadašnjem državnom vrhu Crne Gore i putem policijske saradnje sa MUP Republike Srpske... U piramidi i hijerarhiji u ovoj strukturi izvršne vlasti stoji ministar, pomoćnici, načelnici uprava, pa tek načelnik Centra bezbjednosti koji izvršava naredbe i naređenja neposredno pretpostavljenih – kazao je Ivanović u podgoričkim „Vijestima“²⁷, precizno otkrivajući komandnu odgovornost za ovaj zločin.

Njegov oponent i bivši kolega Gojko Pejović misli kako to, ipak, Ivanovića ne oslobađa odgovornosti:

– Najblaže rečeno, treba imati mnogo više od đona umjesto obraza pa 1992. godine deportovati izbjegle Muslimane paravojski Radovana Karadžića, a danas, poslije toliko godina, te kriminalne radnje pravdati pozicijom u hijerarhiji... Vi nijeste svjedok, vi ste izvršilac djela. Za to ste, pored ostalog, i politički profitirali u hijerarhiji – poentira Pejović u polemici.

Što je tačno: neupućeni i naivni crnogorski predsjednik Momir Bulatović toliko je bio revoltiran „užasnom greškom“ šefa lokalne policije iz Herceg Novog Milorada Ivanovića da ga je ubrzo unaprijedio u pomoćnika ministra MUP-a Crne Gore.

Slobodan Pejović, tadašnji inspektor kriminalistike u Herceg Novom, kaže da Momiru Bulatoviću nije prvi put da odgovornost prebacuje na druge:

²⁷ „Vijesti“, 23. jun 2004. godine.

– Ta sramna akcija izvedena je po nalogu tadašnjeg ministra policije Pavla Bulatovića i crnogorskog predsjednika Momira Bulatovića, koji je najodgovorniji za taj zločin – izričit je Slobodan Pejović.

Bulatovićevo pranje ruku i prebacivanje odgovornosti na lokalne policajce žestoko ga je naljutilo.

– Zapiši, Šeki, molim te, da Momir Bulatović laže. Svojim sam očima gledao depešu ministra policije Pavla Bulatovića kojom naređuje hapšenje izbjeglica. Nju mi je lično pokazao zamjenik načelnika Damjan Turković. Momir Bulatović sada prećutkuje ključnu stvar: kada su deportovali te nesrećne ljude, on je komandovao crnogorskom policijom. U tadašnjem Ustavu Crne Gore jasno je pisalo da u slučaju neposredne ratne opasnosti i u slučaju rata komandu nad policijom i nad teritorijalnom odbranom preuzima predsjednik Crne Gore. I Momir Bulatović je preuzeo komandu. Uostalom, u štampi je objavljivan dokument, kojim Momir Bulatović naređuje crnogorskoj policiji da ide na dubrovačko ratište – eksplicitan je Pejović.

Na svjedočenja policajaca da je akcija hapšenja i deportovanja izbjeglica izvedena po depeši (naredbi) Pavla Bulatovića pečat stavljaju potvrde komandira policije Milorada Šljivančanina izdate za Enesa Biča i Sadika Demirovića, još 1992. godine. U njima doslovce piše da je svaki od njih „shodno depeši MUP RCG, zajedno sa ostalim građanima R BiH, dana 25. maja 1992. godine povraćen u BiH i predat radnicima Stanice milicije Foča u Sabirni centar“.

U razgovoru sa predstavnicima Stranke nacionalne ravnopravnosti, 21. jula 1992. godine, Pavle Bulatović je priznao da je „jedan dio tih lica vraćen sa granice, dok je drugi dio vraćen sa teritorije Crne Gore“.

Tako se otkriva još jedna dimenzija zločina nad Bosancima.

EPILOG

*Prema zvaničnom dokumentu – odgovoru na poslaničko pitanje ministra policije Nikole Pejakovića, na teritoriji Crne Gore je s proljeća 1992. godine uhapšeno i deportovano 83 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine (48 Bošnjaka, 33 Srbina i dvojica Hrvata).

*Autor ove knjige je, na osnovu višegodišnjih istraživanja, došao do drugog podatka: sa teritorije Crne Gore odvedena su 143 Bosanca (105 Bošnjaka, 33 Srbina i petorica Hrvata). Uz to, na crnogorskoj teritoriji ubijene su i dvije tročlane izbjegličke porodice – Klapuh i Avdagić, iz Foče.

*Hapšenje, deportaciju i golgotu srpskih logora preživjelo je desetero deportovanih Bošnjaka i šesnaest vojnika odvedenih iz crnogorskih garnizona.

*Trinaest godina nakon zločina, pronađeni su i identifikovani posmrtni ostaci osmoro deportovanih izbjeglica, a 73 vode se kao nestali. Šanse da je iko od njih preživio ravne su nuli. Dakle, 81 Bošnjak odveden sa crnogorske teritorije nije preživio.

*Nema podataka da su nekog od deportovanih bosanskih Srba ili Hrvata ubili predstavnici Karadžićeve vlasti.

*Za počinjeni zločin nad bosanskohercegovačkim izbjeglicama niko nije odgovarao.

*U vrijeme hapšenja, zlostavljanja i deportovanja bosanskohercegovačkih izbjeglica predsjednik Crne Gore bio je Momir Bulatović. Za sve zasluge Radovan Karadžić ga je, zajedno sa Novakom Kilibardom, odlikovao²⁸ – ordenom Nemanjića. Nekoliko godina kasnije, jugoslovenski predsjednik

²⁸ Na svečanoj sjednici Skupštine Republike Srpske, održanoj 9. januara 1994. godine, Radovan Karadžić je Momiru Bulatoviću dodijelio orden Nemanjića, a Novaku Kilibardi Njegošev orden.

Slobodan Milošević imenuje Momira Bulatovića za predsjednika Vlade SR Jugoslavije. Nakon pada dedinjskog diktatora, i Momir Bulatović je zbrisan sa političke scene. Ne bavi se više politikom, član je Odbora za odbranu Slobodana Miloševića u Hagu.

*Milo Đukanović, crnogorski premijer u vrijeme hapšenja i deportovanja izbjeglica, i danas je na toj funkciji. U međuvremenu je obavljao i dužnost predsjednika Crne Gore. Postao je veliki zagovornik crnogorske suverenosti.

*Zoran Žižić, potpredsjednik tadašnje Vlade Crne Gore, zadužen za kontrolu rada crnogorskog MUP-a, nešto kasnije dogurao je do trona jugoslovenskog premijera. Ostavku na tu visoku dužnost podnio je u znak protesta što su srbijanske vlasti isporučile Slobodana Miloševića Hagu. Žižić je predsjednik Pokreta za evropsku državnu zajednicu, koji ima samo jedan cilj: da spriječi crnogorsku suverenost.

*Pavle Bulatović, u vrijeme deportacija ministar crnogorske policije, potom je imenovan za jugoslovenskog ministra policije. Milošević ga docnije instalira za ministra odbrane SR Jugoslavije. Zbog zločina koje su počinile jedinice Vojske Jugoslavije na Kosovu našao se na tajnoj listi Haškog tužilaštva. Na putu za Hag, smrt ga je zaustavila: kao ministar odbrane ubijen je 7. februara 2000. godine atentatorskim hicima u restoranu Fudbalskog kluba „Rad“ u Beogradu. Ubice i naručilac nisu otkriveni.

*Nikola Pejaković, zamjenik ministra policije Pavla Bulatovića, nakon deportacija unaprijeđen je u prvog čovjeka MUP-a Crne Gore. Potom je postao Miloševićev diplomata: imenovan je za ambasadora SRJ u Bjelorusiji. Nakon obaranja balkanskog kasapina povučen iz diplomatije. Živi u Beogradu i ne bavi se politikom.

*Milisav Mića Marković, koji je obavljao dužnost pomoćnika crnogorskog ministra policije za javnu bezbjednost, nešto kasnije unaprijeđen je u zamjenika jugoslovenskog ministra policije. Potom je prešao u srbijanski MUP. Potpredsjednik je srpskog Koordinacionog tijela za Kosovo.

*Boško Bojović, pomoćnik ministra policije za državnu bezbjednost, tj. šef Službe državne bezbjednosti Crne Gore, koja je u hapšenju i deportovanju izbjeglica dala veliki doprinos, tri godine kasnije prešao je u srbijansku Službu Državne Bezbednosti. Bio je član kolegijuma Jovice Stanišića, šefa SDB-a Srbije i desne ruke Slobodana Miloševića. Bojović je uz to dobio i zvanje zamjenika direktora Instituta bezbjednosti u Beogradu. Nakon Miloševićevog privođenja pravdi ostao bez posla. Živi u Beogradu.

*Vladimir Šušović, vrhovni državni tužilac Crne Gore, nekoliko godina kasnije otišao je u penziju. Nije pokrenuo nikakvu istragu povodom nezakonitog hapšenja i deportovanja izbjeglica, baš kao ni njegov nasljednik Božidar Vukčević, nakon koga je tu dužnost preuzela Vesna Medenica. U novogodišnjem intervjuu podgoričkim „Vijestima“²⁹ gospođa Medenica je kazala: „Mnogo toga treba još ispitati. Molim sve one koji posjeduju bilo kakve dokaze o ovom tragičnom događaju da mi ih dostave.“ Uvažavajući takvu molbu, jedan od prvih primjeraka ove knjige službeno je dostavljen vrhovnom tužiocu Crne Gore.

*Milorad Ivanović, načelnik CB Herceg Novi, gdje se nalazio sabirni centar za izbjeglice, odakle su uglavnom i deportovani, sa tog mjesta je imenovan za pomoćnika ministra MUP-a Crne Gore. Kasnije je izabran za sudiju Višeg suda u Podgorici. Potom obavljao funkciju sekretara jugoslovenske Vlade. Nakon raspada predsjedničko-premijerskog dvojca Milošević-Bulatović, prešao u advokate.

*Radoje Radunović, načelnik Službe državne bezbjednosti za Boku Kotorsku, nakon uspješne akcije deportovanja izbjeglica postaje savjetnik šefa SDB-a Crne Gore za problematiku vezanu za crnogorsko primorje. U „paketu“ sa Boškom Bojovićem prešao u srbijanski MUP: odmah imenovan za načelnika Podunavskog regiona MUP-a u Vojvodini.

*Damjan Turković, zamjenik načelnika CB Herceg Novi, kasnije je imenovan za zamjenika načelnika CB Berane. Nakon penzionisanja, u Beranama otvorio svoju, kako kaže, nezavisnu televizijsku kuću.

²⁹ „Vijesti“, 31. decembar 2004. godine.

*Milorad Šljivančanin, komandir CB Herceg Novi, sada radi kao načelnik opštinskih inspeksijskih službi u tom gradu. Član je Glavnog odbora pro-srpske Narodne stranke.

*Slobodan Pejović, jedini policajac koji je javno i hrabro svjedočio o zločinu počinjenom nad izbjeglicama, sada je penzioner. Dva puta je, kaže, na njega pokušan atentat. Nepoznati izvršioци su mu, sredinom marta 2005, ciglom polomili šoferšajbnu. Policija nije otkrila ni ko je, nekoliko dana ranije, polomio šoferšajbnu na automobilu novinara i pisca Andreja Nikolaidisa, nakon njegovog teksta u kojem je napisao da Herceg Novi treba zaobilaziti, jer je to grad odakle su deportovani Muslimani.

*Nepoznati počinioci su autoru ove knjige i brojnih tekstova o nezakonitoj deportaciji izbjeglica, Šekiju Radončiću, nakon učešća u emisiji „Otvoreno“ Televizije Crne Gore, 5. jula 2004. godine, u pet sati izjutra, bacili bombu ispred kuće.

* Sedmoro preživjelih i porodice 30 nastradalih Bošnjaka tužili su državu Crnu Goru. Njihovi pravni punomoćnici, advokatska kancelarija Prelević (advokati dr Radomir, Dragan i mr Tea Gorjanc-Prelević), podigli su tužbe³⁰ protiv MUP-a Crne Gore. Radi se o milionskim odštetnim zahtjevima. Sudski proces je u toku.

*Krivično djelo ratnog zločina ne zastarijeva, a duše nedužnih ljudi traže svoj mir.

³⁰ Prva tužba podnesena je 6. decembra 2004. godine, u ime porodice Alenka Titorića.

PRILOZI

(2) *[Handwritten mark]*

Ministarstvo unutrašnjih poslova

KABINET MINISTRA

Broj 278/2

Podgorica, 8.4.1993.g.

[Handwritten notes]
Hidrodexh: 08-254-1
9. maj 2005.

SKUPŠTINI REPUBLIKE CRNE GORE
- Podpredsjedniku Srđi Božoviću -

Podgorica

PREDMET: Odgovor na poslaničko pitanje.

VEZA: Vaš br. 02-642/2 od 11.3.1993. godine.

Postupajući u skladu sa Vašim zahtjevom nakon odgovarajućih provjera, do
stavljamo Vam odgovor na poslaničko pitanje koje su postavili poslanici
Dr Ratko Velimirović, Mr Žarko Rakčević, Dr Dragiša Burzan i Mr Ramo Bra
lić na IV sjednici prvog zasjedanja Skupštine Republike Crne Gore održa
noj 5. i 10. marta ove godine.

MINISTAR

Nikola Pejakovic

[Handwritten signature]

У самом посланичком питању наведеним под редним бројем 1. инплицитно се наводи да су од стране МУП-а Црне Горе депортована лица, односно како је у посланичком питању наведено избјеглице. Желимо да нагласимо да мјера депортације или још како се назива "полицијског изгона", која у формалном смислу има карактер аутономне одлуке полицијских власти, и доноси се изван судског поступка, није примијењена ни у једном случају према лицима из бивше Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, која су предмет посланичког питања.

Околности у којима је МУП Црне Горе у то вријеме дјеловао ближе су позната парламентарној групи* која је Одлуком Скупштине Црне Горе има непосредан увид у цијелу материју. Осим тога МУП је у више наврата о овом питању сачињавао одговарајуће информације и давао одговоре на посланичка питања како би се имала тачна информација.

Сматрамо да је фактичко питање да ли држављани јединствене државе СФРЈ могу остварити статус избјеглица у складу са конвенцијом о избјеглицама из 1951. године у сопственој држави. Овакво питање се може поставити и у каснијој фази у којој је дошло до распада СФРЈ у условима међусобно непризнатих међународних субјеката (СР Југославије и Републике Босне и Херцеговине).

Чињеница је да је МУП Црне Горе у то вријеме дјеловао у врло сложеним условима пропагандно психолошког рата подстицаног из одређених центара, који су имали за циљ дестабилизацију политичко-безбједносне ситуације у Црној Гори и непосредно инволвирање у ратни сукоб. Основни задатак МУП-а Црне Горе био је да се спријече негативне тенденције у правцу рушења Уставом утврђеног поретка и обезбјеђење грађанског мира и спречавање међунационалних сукоба као и заштиту личне и имовинске сигурности грађана. У том смислу је потребно посматрати и одређене полицијске мјере репресивног карактера какво је у основу питање предмет пажње посланика.

* Парламентарну комисију су сачињавали: Др Асим Диздаревић, подпредсједник Скупштине и посланици Ђазим Лукач, Мићо Орландић и Ранко Јововић.

МУП Републике Црне Горе располаже подацима од којих је један дио у кривично правном смислу процесуиран да се између неколико хиљада избјеглих грађана из БиХ у вријеме избијања међунационалних сукоба у 4. и 5. мјесецу 1992. године, пристиглих на подручју Црне Горе, налазио један број кривично одговорних лица осумњичених за извршена најтежа кривична дјела (кривична дјела против чо вјечности и међународног права из КЗ СРЈ), почињених на подручјима на који- ма су већ избили међунационални сукоби са трагичним последицама.

У тада отвореној дилеми уз консултације са надлежним тужилаштвом, донијета је одлука да се у немогућности процесуирања кривичног прогона у Црној Гори због тешкоћа у односу на број осумњичених као и због проблема у обезбјеђењу материјалних доказа и свједока и низа кривично процесних и материјалних про- блема, у евентуалном судском поступку, са тим лицима која су дошла из БиХ потупи у складу са полицијском праксом сервисирања захтјева за лишавање сло- бодe и примопредајом уколико је такав захтјев образложен сумњом за кривична дјела која се гоне по службеној дужности и затраженискључиво од полицијских органа.

Ради лакшег праћења података о лицима лишеним слободe и предатим полицијским органима БиХ дајемо податке ситуиране по центрима безбједности МУП-а Црне Го- ре на следећи начин:

- 24.05.1992. године од стране милиционара ОБ Плужине радницима СУП-а Фоча на њихов захтјев су предата следећа лица:

1. Рикало Рама Хусеин, рођен 18.11.1957. године у Фочи,
2. Рикало Рама Хидхат, рођен 9.11.1966. године у Фочи и
3. Рикало Рама Заим, рођен 6.11.1963. године у Фочи.

Поменута лица су 22. и 23.05.1992. године били задржани у Центру безбједно- сти Х. Нови на захтјев СУП Фоча. Пријем лица у Станици милиције Фоча извршио је командир Станице милиције Малиш Миломир.

- Дана 25.05.1992. године управнику КПД Фоча Короман Славку милиционари МУП-а Републике Црне Горе предали су следећа лица:

1. Николић Живојин, рођен 26.05.1959. године у Бања Луци,

2. Марковић Милош, рођен 22.06.1948. године у Горажду,
 3. Радуновић Сава, рођен 27.01.1944. године у Сарајеву,
 4. Кошарац Ристо, рођен 20.03.1947. године у Средњем Илијашу,
 5. Штеловић Владимир, рођен 13.06.1957. године у Тузли,
 6. Козић Митар, рођен 1.01.1953. године у Сарајеву,
 7. Вујовић Младен, рођен 30.03.1950. године у Сарајеву,
 8. Ђурић Драгомир, рођен 22.03.1953. године у Требињу,
 9. Дивљак Никола, рођен 14.06.1973. године у Сарајеву,
 10. Срдановић Бранислав, рођен 2.02.1952. године у Рогатици,
 11. Кујунџић Драго, рођен 20.09.1960. године у Фочи,
 12. Милојевић Мирослав, рођен 21.03.1951. године у Модричи,
 13. Трапа Срџан, рођен 26.02.1970. године у Илици,
 14. Кадијевић Милан, рођен 30.05.1939. године у Имотском,
 15. Гаврић Никола, рођен 12.10.1947. године у Илици,
 16. Шкрелић Драгиша, рођен 5.09.1947. године у Сарајеву,
- Укупно предато 16 лица српске националности
17. Челик Хамед, рођен 20.06.1937. године у Фочи
 18. Камерић Абдулах, рођен 25.04.1952. године у Фочи
 19. Лојо Неџиб, рођен 11.10.1941. године у Фочи,
 20. Бабић Рамиз, рођен 9.02.1962. године у Фочи,

21. Њемо Екрем, рођен 20.04.1953. године у Фочи,
22. Кубат Шефко, рођен 18.04.1949. године у Фочи,
23. Криић Незир, рођен 13.02.1957. године у Сребреници,
24. Бурић Азиз, рођен 26.05.1973. године у Сребреници,
25. Мујићић Енвер, рођен 19.03.1963. године у Сребреници,
26. Јакић Бего, рођен 13.08.1959. године у Сребреници,
27. Криић Бехир, рођен 7.01.1965. године у Сребреници,
28. Аџић Мунир, рођен 21.05.1937. године у Горажду,
29. Аџић Есад, рођен 4.01.1953. године у Фочи,
30. Демировић Садик, рођен 24.04.1947. године у Требињу,
31. Бичо Енез, рођен 5.12.1962. године у Горажду,
32. Криалија Сачин, рођен 8.03.1970. године у Горажду,
33. Боровац Мирсад, рођен 20.07.1964. године у Горажду,
34. Исаковић Исмет, рођен 17.11.1950. године у Горажду,
35. Чардаклија Алија, рођен 14.07.1947. године у Пљевљима,
36. Карачић Суад, рођен 31.10.1954. године у Сарајеву,
37. Пашовић Исмет, рођен 11.08.1926. године у Фочи,

Укупно предато 21 лице муслиманске националности

Од ових 21 лице првих седам на списку су на захтјев СУП-а Фоча били задржани у Центру безбједности Бар три дана.

Радници Центра безбједности Пљевља дана 19.05.1992. године на граничном прелазу Метаљка милиционарима Станице милиције Чајничке су предали њихове грађане на основу претходно издатог захтјева:

1. Хурен Мирсад, из Фоче
2. Кајгана Расим, из Фоче
3. Шандал Ибрахим, из Фоче
4. Кезуновић Миломир, из Фоче
5. Мијатовић Марко, из Фоче
6. Брчић Никола, из Фоче
7. Велић Зијад, из Чајничка

На основу захтјева Центра служби безбједности у Бања Луци због основане су мње да је починио кривично дјело из члана 142. КЗ СФРЈ (ратни злочин против цивилног становништва) Управи СДБ града Београда предат је Пилић Сулејман из Купреса, рођен 1942. године у Купресу ради спровођења ЦСВ Бања Лука.

Дана 27.05.1992. године радницима СУП-а Сребреница Петру Митровићу и Перендић Предрагу затим Перендић Славиши и Живановић Ненаду који су приложили овлашћење број 53/92 од 25.05.1992. године које је потписао начелник станице јавне безбједности Милошевић Милутин предата су следећа лица:

1. Титорич Аленко, рођен 1963. године у Новом Сарајеву,
2. Павловић Сунчан, рођен 1965. године у Сарајеву,

3. Челар Петар, рођен 1966. године у Мостару,
4. Пилавић Мухарем, рођен 1960. године у Сарајеву,
5. Талушин Миленка Будимир, рођен 1956. године у Вогошћи,
6. Чарапић Влатка Боро, рођен 1952. године у Илици,
7. Тодоровић Бошка Родољуб, рођен 1960. године у Илици,
8. Томић Борислава Зоран, рођен 1968. године
9. Бобић Божа Слободан, рођен 1955. године у Сарајеву,
10. Зец Дурма Мирсад, рођен 1972. године у Горажди,
11. Туфекчић Ибрахима Изет, рођен 1938. године у Вишеграду,
12. Буљубашић Јунуза Сафет, рођен 1950. године у Горажду,
13. Прутина Хруста Алија, рођен 1950. године у Горажду,
14. Бихорац Рама Хајрудин, рођен 1961. године у Вишеграду,
15. Ченгић Фахрудина Химзо, рођен 1958. године у Горажду,
16. Прело Асима Амир, рођен 1972. године у Горажду,
17. Вељовић Миша Љубо, рођен 1957. године у Горажду,
18. Бајрамовић Мухарема Осмо, рођен 1954. године у Фочи,
19. Кукрика Добромир, рођен 1958. године у Требињу,
20. Гаца Тома Момчило, рођен 1959. године у Требињу,
21. Шаkota Данила Миливој, рођен 1959. године у Требињу,
22. Чебо Милана Градмир, рођен 1956. године у Високом,

23. Пљевљак Разем, рођен 1973. године у Горажду,
24. Топаловић Суад, рођен 1962. године у Високом,
25. Башић Шахид, рођен 1967. године у Горажду,
26. Вуковић Момир, рођен 1957. године у Горажду,
27. Бајровић Осман, рођен 1955. године у Фочи,
28. Хублић Хазем, рођен 1965. године у Сребреници,
29. Босно Есад, рођен 1964. године у Сребреници,
30. Дедић Асим, рођен 1954. године у Сребреници,
31. Бегвић Сазем, рођен 1963. године у Сребреници,
32. Фравић Марио, рођен 1962. године у Сарајеву,
33. Хасанбеговић Смаил, рођен 1949. године у Горажду,
34. Васић Горан, рођен 1961. године у Тузли,
35. Петричевић Ринко, рођен 1956. године у Сарајеву.

Укупно предато 35 лица

Из разлога тактичке процјене да обим и ширина ратних дејстава на подручју бивше БиХ доводе у питање безбједност наших радника милиционара од ређених за спровођење ових лица договорено је као што је већ наведено на почетку списка да радници СУП-а Сребреница добу у Херцег Нови гдје је извршена примопредаја. Имамо сазнање да је превоз ових лица према Сребреници извршен са возилом "Дрина" ДД Сребреница са којим је управљао возач Милосављевић Радиша са путним налогом 000111.

МУП-у Црне Горе након примопредаје ових лица није позната њихова судбина из основног разлога што је на подручју те Републике дошло до грађанског рата који је условио потпуни прекид полицијске сарадње и немогућност информисања о судбини предатих лица.

II

Мјера лишења слободе и привођења, која подразумијева спровођење и примопредају потраживаних лица, примијењене су на захтјев полицијских органа из Босне и Херцеговине која потичу са подручја општина Требиња, Фоче, Чајнича, Горажда, Рудог и Сребренице до 19.05.1992. године, док је према једном броју лица поступано закључно са 27.05.1992. године. Лишавање слободе и примопредаја тамошњим полицијским органима након 19.05.1992. године када је Босна и Херцеговина званично међународно призната, било је условљено тешкоћама у погледу времена потребног за операционализацију потражних мјера. Наиме, мјере потражне дјелатности састоје се у пријему докумената, тј. наредбе за лишење слободе и привођење, издате од надлежног органа (суда или службе безбједности), затим технички поступак који подразумијева идентификацију потраживаног лица, лишење слободе, информативни разговор и спровођење.

III

Законски оквир за поступање према грађанима СФРЈ, у примјени овлашћења, радници органа унутрашњих послова црпе из Закона о кривичном поступку, посебно на основу члана 151. истог Закона; Закона о унутрашњим пословима СРЦГ, члановима 54. и 55. и подзаконских аката: Правилник о начину вршења одређених послова јавне безбједности и о примјени посебних овлашћења и дужности у вршењу тих послова,^{*} у којем у поглављу X у члановима од 73. до 87. ближе дефинише поступак органа унутрашњих послова у предузимању потражних мјера; и обавезна инструкција^{**} о расписивању и објављивању међународних и централних потрага са методологијом, и изводе се у складу са полицијском етиком.

* Прописан од стране републичког секретара СРЦГ - објављен у "Службеном листу СРЦГ" бр. 22/84.

**

Издат од савезног секретара за унутрашње послове - објављена у "Службеном листу СФРЈ" бр. 7/85 и 24/86.

Ured: 1.11.1994 SRBINJU
BROJ: 33/94
Srbinje, 11.7.1994 god.

S A R I S A T

o svjedočju sastavljen dana 11.7.1994 godine u prostorijama
Kazneno popravnog doma u Srbinju, u 9,30 sati, a radi smrti ratnog
zarobljenika KUBAT/ŠERKO iz Foče - Srbinje,

UČESNICI I OSOBE:

1. Istrajni sudija, Bjelović Milijana
2. Zamjenik OJT Srbinje, Milić Marko
3. krim inspektor, Vladičić Zoran
4. krim tehničar, Jakobić Veljko
5. Dobrilović Milovan, vještak

Istrajni sudija Osnovnog suda u Srbinju službeno Centru
bezbjednosti u Srbinju obavjestila je da je prijavljena smrt jednog
ratnog zarobljenika Kazneno popravnog doma, te da je potrebno
izvršiti uvidjeaj na licu mjesta. Osim po prijemu pozive
istrajni sudija formirao je istražnu komisiju te zajedno sa ljekarom
vještakom izašao na lice mjesta i konstatovao sljedeće:

U prostoriji kazneno popravnog doma, u sobi br. 19, na
krevetu koji se nalazi u spavaoni desno od ulaznih vrata u ležećem
položaju je oživotno muško tijelo. Isto je pokriveno bijelim
čaršafom i deketom, rukama opruženim niz tijelo, zabačene glavu,
zatvorenih očiju i usta sa povezanom vilicom bijelim zavojem,
obučeno u svijetlo plavu pidžamu. Tijelo je okrenuto glavom prema
prozoru.

Na saznanju komisije te uviđaja u liječnički karton uzlog
i u evidenciju ratnih zarobljenika utvrđeno je da je oživotno
godine oko 8,40 sati ~~umro~~:

KUBAT/Munire/ ŠERKO rođen 1952 godine u Foči, ratni
zarobljenik iz 1992 godine.

Prisutni svjedok u trenutku smrti Kubat Šerko je:

KUBAT/ŠERKO od oca Izeta i majke Nafe, rođen 27.7.
1952 godine, u Jabuci, ratni zarobljenik KPD-a Srbinje,
kao medicinski tehničar ratnih zarobljenika u KPD-u,

Ljekar vještak dr. Dobrilović Milovan izvršio je pregled
uzlog i konstatovao smrt i sačinio nalaz koji čini sastavni dio
ovog zapisnika.

Prisudnici službe Centra javne bezbjednosti sačinili su
zapisnik, uzeli pismenu izjavu od svjedoka (Kubić) te su
izvršili fotografisanje uzlog i izradu dokumentacije čini sastavni
dio ovog zapisnika.

РЕПУБЛИКА СРПСКА

ОПШТИНА

Србике

Извод из матичне књиге умрлих

11810494911311514131

Јединствени матични број

У матичној књизи умрлих која се води за мјесто

Србике

под редним бројем

14/17

за годину

1995.

извршен је упис смрти:

Презиме	Кубајић	Пол М
Име	Шефко	
Дан, мјесец, година и сат смрти	8. јули 1994. год.	
Мјесто смрти	Србике	
Дан, мјесец, година рођења	1959. год.	
Мјесто и општина рођења	Србике	
Држављанство	-	
Пребивалиште и адреса стана	Србике	
Брачно стање	Ожевен	
Презиме и име брачног друга и његово презиме прије закључења брака	Кубајић Злата	
Презиме и име родитеља	Харим	
	Мундара	
Мјесто сахране		
Накнадни уписи и биљешке:		

Број:

13-202-50/25

у

Србике

Дана:

3.02.1995. год.

М. П.

(Потпис матичара)

Republika Crna Gora
GENERALNI SEKRETARIJAT
PREDSJEDNIKA REPUBLIKE
-Komisija za predstave i žalbe-
Broj: 04-436
Podgorica, 5.07.1993.godine

ČARDAKLIJA SUADA

Ul. Orijenkog bataljona 6.
Nerceg Novi

Povodom Vašeg obraćanja Predsjedniku Republike Crne Gore, obavještavamo Vas da smo od Ministarstva unutrašnjih poslova Crne Gore dobili odgovor sledeće sadržine:

"Radnici Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Crne Gore dana 25.05.1992. godine predali su KPD "Foča" Kornan Slavku 37 lica od čega 21 muslimanske i 16 lica sprske nacionalnosti.

Medju tim licima je i Čardaklija Alija, rođen 14.07.1947. godine u Pljevljima.

MUP Republike Crne Gore nakon primopredaje ovih lica, nije noznata njihova sudbina iz osnovnog razloga što je na području bivše BiH došlo do gradjanskog rata, koji je uslovio potpuni prekid policijske saradnje i nemogućnosti informisanja o sudbini predatih lica.

P O T V R D A

kojom se tvrdi od strane CB Herceg-Novi da je dana 25.05.1992.god
u prostorije Centra doveden BRICO ENES od oca
MUSTAFE rođen 05.12.1962.god i da isti shodno depeši
MUP-a RCG zajedno sa ostalim građanima Republike BiH dana 25.05.1992.god
povraćen u BiH i predat nadležnim organima Opštine FOČA
u sabirni centar.

KOMANDIR SM

Milorad Šljivančanin

M. Šljivančanin

P O T V R D A

kojom se tvrdi da je dana 25.05.1992.g. u prostoriji CS H.Novi doveden DAMIROVIĆ SADIK, od oca Sabita, .24.04. 1949.g- i da je isti, shodno depeši **MUP** RCG, zajedno sa ostalim građanima **Republike** Bosne i Hercegovine, dana 25.05.1992.g. povraćen u BiH i predat radnicima Stanice milicije **Foča** u sabirni centar.

KOMANDIR STANICE MILICIJE

STANICE MILICIJE

Štefančanin Milorad

ПОТВРДА О ПРИЈАВИ
БОРАВИШТА

Селик Ханед

(Име и презиме)

Пријављен-а је 16.04.91
(датум)

Код станодавца 16420

Сурко Тодор

Потпис

ПОБЕДА" ТИТОГРАД
ШТАМПАРИЈА Х-НОВИ

№ 85227

ПОТВРДА О ОДЈАВИ
БОРАВИШТА

(Име и презиме)

Одјављен-а је _____
(датум)

Од станодавца _____

Куд одлази _____

М. П.

Потпис

ПОБЕДА" ТИТОГРАД
ШТАМПАРИЈА Х-НОВИ

№ 85227

BOSNA I HERCEGOVINA
Federacija Bosne i Hercegovine
Federalna komisija za nestale osobe

BOSNIA AND HERZEGOVINA
Federation of Bosnia and Herzegovina
Federal commission of missing persons

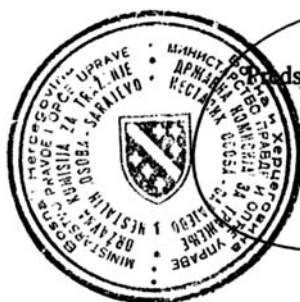
Tel./fax: +387 33 664-951; Musala 9/II, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina E-mail: compbih@bih.net.ba

Broj: 01-41-1751/2004
Sarajevo, 07.06.2004. godine

POTVRDA

kojom se potvrđuje da je **Karačić (Rasim) Suad** ekshumiran iz masovne grobnice –Jama – Piljak općina Foča u vremenu od 08.06-26.06.2001. godine i identificiran dana 31.05.2004. godine u Visokom.

Potvrda se izdaje na zahtjev porodice, i služiti će za upis u matičnu knjigu umrlih te se u druge svrhe ne može upotrijebiti.

Predsjedavajući-dopredsjedavajući
Federalne komisije

Amor Mašović

КАЗНИЦА
19-08 72 год.

СТУПАР - ТИТОРИЋ ДАНИЈЕЛА

Н. Б е о г р а д

ул. А. Чернојевића бр. 53.

ПРЕДМЕТ: одговор на Вашу молбу, упућену
предсједнику Владе Републике
Црне Горе

Предсједник Владе Републике Црне Горе друг Мило Ђукановић је просли
једио Вашу молбу МУП-а РЦГ, уз захтјев да Вас обавијестимо гдје Вам
се налази супруг и зашто је ухапшен.

Ваш супруг, Титорић Алемко из Новог Сарајева је ухапшен 26.05.1992.
године у Херцег Новом, као и још 34 лица, а на захтјев Српске Репу
блике БиХ и предат овлашћеним радницима СУП-а Сребреница - Петру
Митровићу и Предрагу Перендићу. Истог дана предат је војној полици
ји у Штабу ТО у Братунцу, гдје је требало да уђе у састав групе Му
слимана за размјену за заробљене српске територијалце.

Не располажемо подацима о даљој судбини Вашег супруга, као и осталих
лица која су предата војним органима у Братунцу.

За даље информације потребно је да се обратите МУП-а Српске Републи
ке БиХ.

МИНИСТАР УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА,

Никола Пејаковић
(Handwritten signature)

United States Department of State

Washington, D.C. 20520

March 7, 1994

Mr. Seval Titoric and family
1305 Towne Court
Allison Park, PA 15101

Dear Mr. Titoric and family:

I have been asked to respond to your letter of December 9, 1994 to President Clinton regarding the welfare of your son and brother, Alenko Titoric, who was taken prisoner in Bosnia-Herzegovina by Bosnian Serbs. Our response was delayed awaiting information from the International Committee of the Red Cross (ICRC).

We deeply sympathize with your concern about Alenko. Events in the region are tragic and we are sorry that you and your family are directly affected by the conflict.

We referred the information you provided to ICRC officials in New York, who in turn passed on the information to a tracing agency. It appears that, out of about 26,000 prisoners in the region, ICRC has a list of 20,000 prisoners whom they are permitted to visit. Unfortunately, the tracing agency was not able to find Alenko's name on the "visiting list". This does not necessarily mean that he is not in one of the detention camps in Bosnia, or even in the one near the town of Bratunac, near Srebrenica. They continue to search for him.

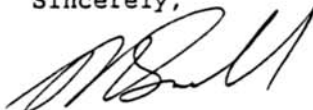
There exists, however, a program called "International Red Cross Messages" through which ICRC delegates in the former Yugoslavia deliver thousands of messages to prisoners there. ICRC officials find this program very successful in tracing prisoners such as Alenko. The messages must be delivered through a standard internationally recognized form and could only be sent from one Red Cross office to another. In your case, the appropriate Red Cross office is the Pittsburgh Allegheny County, 225 Boulevard of Allies, P.O. BOX 1769, Pittsburgh, PA 15230, telephone (412)263-3100.

May we also suggest that you write to the Special United Nations Rapporteur for Human Rights, Mr. Tadeusz Mazowiecki, requesting his assistance in the search for Alenko at the following address is:

His Excellency Tadeusz Mazowiecki,
Special Rapporteur,
Center for Human Rights,
Palais de Nation,
Geneva, Switzerland.

I sincerely hope that the search for your son will result
in good news for your family.

Sincerely,

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'T. Snell', written in a cursive style.

Terry R. Snell
Director
Office of Eastern European Affairs

BILJEŠKA O AUTORU

Šemsudin Šeki Radončić, publicista i novinar, rođen je 24. maja 1957. godine u Ivangradu.

Radončić je član IFJ (Međunarodne federacije novinara) i Crnogorskog helsinškog komiteta. Dugo godina je obavljao dužnost potpredsjednika Nezavisnog udruženja profesionalnih novinara Crne Gore.

Radončić je dugogodišnji novinar „Monitora“, „Dnevnog avaza“ i „Vijesti“. Njegove tekstove objavljivali su „AIM“, „NIN“, „Naša borba“, sarajevsko „Oslobođenje“, riječki „Novi list“, skopski „Fokus“ i „Dnevnik“, prištinska „Koha“...

Bavio se i uredničkim poslovima.

Objavljene knjige: „Crna kutija“ (Monitor, Podgorica, 1996), „U četiri oka“ (Antena M, Podgorica, 1999), „Crna kutija 2“ (Vijesti, Podgorica, 2003), „Iza maske“ (Vijesti, Podgorica, 2003).

e-mail: sradoncic@hotmail.com

SADRŽAJ:

Izigrano povjerenje	5
Treba noćas da privedete sve Muslimane	9
Malik Meholjić	15
TV Novi Sad	18
Major Velić	22
Stradanje braće Rikalo	25
Ševko Kubat	30
Nedžib Lojo	33
Suad Karačić	38
Fočanski inferno	40
Andrej Nikolaidis	49
Alija Čardaklija	51
Enes nestao, Ismet razmijenjen	56
Mama, odoh ja	63
Svjedoci optužuju	68
Ruski rulet	78
Šta ste mi uradili sa čovjekom	82
S radnog mjesta deportovan u BiH	93
Pismo papi	95
Razgovor sa slikom	101
Racija u kampu	105
Otac je odmah doživio moždani udar	113
Iz kasarni u deportaciju	116
JNA – majka čedomorka	118
Rasim Hanjalić	121
Momir i Milo prekinuli akciju	126
Ubistva izbjeglica u Crnoj Gori	129
Ministrov pečat na zločin	133
Inventura zločina	138
Epilog	145
Prilozi	149
Bilješka o autoru	171

Šeki Radončić
KOBNA SLOBODA
Deportacija bosanskih izbjeglica iz Crne Gore

Izdavač:
Fond za humanitarno pravo

Za izdavača:
Nataša Kandić

Urednik:
Slobodan Kostić

Grafičko oblikovanje:
Dejana i Todor Cvetković

Lektura i korektura:
Jelena Vuković

Štampa:
Publikum

Tiraž:
1000

Beograd 2005.

Copyright © 2005. Fond za humanitarno pravo

ISBN: 86-82599-61-9

CIP